

ШЫН

Ниитилел-политиктиң солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 20 (16180) 2000 чылдың февраль 19, суббота 4т салган шагы 4 Сапар өртөз 3 рубль. 16.00.

1999 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиң хөгжүлдээниниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның ажылының дугайында

ОТЧЕТ

КИРИЛДЕ

Чазактың кол сорулгаларының бирээзи болза, тус чер бот-башкарылыгының сайырылыгы идиңи бээр болур. Маңа деңгээлдеги ажил экономиктиң харылзаларының хөй аяз хөвирлерин хасра туруп турар: өңү, сак-хөө-кредит, үндүрүг-бюджет системасы, организас эргелеп-башкарылга, бүдүрүлгө-экономика харылзалары, социал болгаш этниктиң хамарылгалары.

Политиктиң, экономиктиң болгаш культура төвү болганында Кызыл хоорай республиканың экономиказына, культуразына база өске-даа адырларга онзагай чери ээлеп турар. Тыва Республиканың Чазаның 1999 чылда Кызыл хоорай талазы-биле ажилы реформаларны уламчыларынче, сак-хөө кризисиниң уржуктарын чалдыдырынче, база адырларның бүдүрүлгөлериниң үзүктөл чок ашылдаан турарын хандырырине, экономиканың боттук секторун хөгжүдөрине, кадык камгалал, чырыдышкын, культура албан черлериниң ажилын хандырырине айтыргаларын шийттирээрине, социал айтыргаларын шийттирээрине уланган турган.

Чогула-мичанга Чазак республиканың социал-экономиктиң хөгжүлдээниниң талазы-биле бодунуң ажил-чорудулгаларының дугайында отчетун берген соңдо, улаштыр найысылал Кызылдың социал-экономиктиң хөгжүлдээниниң талазы-биле республика органдарының ажил-чорудулгаларын тайыбырлап көргүзери чачылчыл бар чыдар.

I. ЭРГЕЛЕП-БАШКАРЫЛГА РЕФОРМАЗЫ БОЛГАШ КАДР ПОЛИТИКАЗЫ

1999 чылда эргелеп-башкарылганы федералдыг республика органдары болгаш тус чер бот-башкарылгазы улам иңай сайзыраңгайжаан

Россия Федерациязының Чазаның чанында Федералдыг өрө төвүндү Тыва Республикасы талазы-биле салдыр тургустунган, ооң сорулгалы болза, өрдерин албадал-биле тыртар системаны дээштиң ажалдарынга организас эргелеп, экономиктиң, информастыг эргежок чугула байдалдарын тургузари болур

1998 чылда тургустунган суд приставтарың албаны эрткен чылын ажилын улам сайзыраткан. Суд приставтарың ажилын чурумчулар сорулга-биле суд шийтирлерин күсөдип турар уде кылар ужурул ажалдарың даңзын ажилдап кылган

Эрткен чылдың мартта найысылалдык маамталыңа 1998 чылда республиканың социал-экономиктиң хөгжүлдээниниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун база Кызыл талазы-биле ага Отчедун таныштырган. 1999 чылда республиканың хөгжүлдээниниң кол-кол сорулгаларын болгаш кемчээдерин Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың "Кризис-биле шыгалда болгаш республиканың экономиктиң күчү-шадалынын хөгжүлдээ" деп Айтканында тодаратынган

Амгы уде хоорайда чүгле тус черниң күүсекчи эрге-чагырамы ажилдап турар Төлөөкчилериниң тус чер Хуралын тургузари бергелээшкенин чоруп турар. 30 депутаттан 18 депутат сонугкан. Хоорайның Уставы хүлээп алдымаан Хосрайга республиканың Чазаның Хүнерин болуп эрткен, ичкан күш-ажылы коллективтер-биле ужуражыкчаларын организасан. Яамыларын удуруткучулары телевидение болгаш радио дамчандыгаларына кирешкен Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың хоорайның улуг болгаш ортумак бүдүрүлгөлерини күш-ажылы коллективтер-биле доктаамал ужуражыкчаларын организаскан

Тыва Республиканың Чазаның 1998 чыл дээр Отчедун күш-ажылы коллективтеринге таныштыр турар уде, улусту шүгүмчүлдээ чүдүлдери чалдыр хемчеглерин күсөдөрине республиканың Чазан оңа кичээңгейин салган турган. 110 шүгүмчүлдээг савалдарың 65-н азы 59 хуузуң күүсеткен, өскези күүсеттериниң кырында келген

Отчеттү чылда Кызыл хоорайның чурттагаларында Тыва Республиканың Президентизиң адына 1096 чала-биктир келген, оларын иштинде чурттаар бажың-балгат айтыргаларыңа хамарышканы 567 болган. Эң-не хөй чагалар пенсионерлерден, инвалидтерден болгаш бот-иелерден келген. Хууда айтыргалар талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиңе 513 хамааты ужуражып кирген, оларын 395-и бажың-балгат айтыргаларың болган. Хоорай чуртту 330 өг-бүлөгө материалдык дузаын көрсөкөн.

Россияның составыга ТАР-ның эки тура-биле киргенин байылап турда, республикада чурттап турар этниктиң бөлүктерин төлөөкчилери-биле Тыва Республиканың Чазаның кежигүверин ужуражышканын эрттирген, оон түнелинде "Найыралдыг Өргөз" деп национал культуралар Тову тургустунган. Юбилей байырларыңа хөй болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизи) болгаш Чазаның каттышкан байырлыг хуралыга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак "Бистиң найыралымыс чус-чү чылдарда чурттаар" деп күрүне иштелип кылган.

Республикада бүртүктелген хөй-нияти организасиялары демократтыг чорудулгаларын хөгжүдөрү боттарынын үдүн кирип турар. Оларын республикада саны 122, оон иштинде 21-и ниитилел-политикти каттыжышканы болуп турган. Олар согулдаларга киржир эргелеп болгай. Согулда каманяларыга РФКП болгаш "Ада-чурт", "Хостуг Тыва", "Дешилде дээш", "Яблоко", РЛДП ниитилел-политикти каттыжышканы доктаамал киржип турарлар.

Кызыл хоорай чыгаргазының кадрларын белетээриниң база билин беддериниң айтыргаларыңа кичээңгейин база салып келген. Күрүне албанын Россия академияныче база Россияның эрге-хоойлу академияныче 4 ажилдакчыны өредип чоруткан. Уш ажилдакчы мергежили беддериниң курстарына өрөшөн алган

II. РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫН ХӨГЖҮДӨРИНГЕ ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДАРЫН ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫН ЧАЗАНЫН АП ЧОРУТКАН ХЕМЧЕГЛЕРИ

1999 чылда республиканың экономиказыңа ажилдаар база хөгжүрү таарымчалыг байдалдарын тургузар дээш, күүсекчи эрге-чагырагыңа федералдыг органдарыңа делемжики тургаш, Чазактың кылып чорудуп турган ажилыңа чугула черин Кызыл хоорай девискээриңе туруп турар бүдүрүлгөлерин болгаш организасияларын айтыргаларын туруп турган. Республиканың Чазаның илдекей-биле белетектинген Россия Федерациязының Чазаның "Тыва Республиканың социал-экономиктиң байдалын быжыктарынын болгаш республика бюджетиниң орулгалыг кезээр турум өздүдээнин таарымчалыг байдалдарын тургузарынын дугайында" 1999 чылдың сентябрь 16-дагы № 1045 доктаалында 35 пунктунуң 16-зында хоорай организасияларының болгаш албан черлериниң эрге-ажыктарын барымдалап көрүп турарын чуугааларга-ла, четчир. Ук доктаалдын касырылыгында кирген 30 объектилерин 19-ун Кызыл хоорайга тулар

2005 чылга чедир республиканың хөгжүлдээниниң тускай сорулгалыг Федералдыг программасы база-ла ыңдыг явзылыг, ооң төлөвилели Чазак 1999 чылда ажилдап кылган, ам ол федералдыг организасиялар-биле чөпшөрежилге чурумун эртпип турар. Ында кирген 107 инвестиция төлөвилелдериниң 58-ин Кызыл хоорайга боттадылар.

2000 чылдың Федералдыг бюджетин көрүп турда, Күрүне Думазыңа республиканың эрге-ажыктарын камгалап турар уде, эң илаңгыя Инвестицияның адреттиг федералдыг программаны тургузуп турар уде, Кызыл хоорайның объектилерин база кирген. Бо бугу ооң экономиктиң күчү-шадалын быжыглаар, үндүрүг онаар баазаны калбартып болгаш хоорай бюджетинче база өске деңгээлдерини бюджеттеринче кирер ашканы көүдөдир арганы бээр.

Лицензиялошкын. Лицензияларын чыгыс аай политиканын чорудары уламчылаан. Тываның лицензия бүртүктөл палазасы 1999 чылда Кызыл хоорайның девискээриңе 908,8 муң рубль түнүгү 613 лицензияны берген. Оон аңгыда Тууд ажилын лицензияларын төвү 61,3 муң рубль түнүгү 31 лицензияны берген, 25,9 муң рубль түнүгү 12 лицензияны хуусаазын узаткан. Тыва Республиканың Арага продукцияңа күрүне монополияның талазы-биле күрүне комитеди 25,5 муң рубль түнүгү 100 лицензияны болгаш 41,7 муң рубль түнүгү бир лицензияны юридиктиг эргелиг черге спирт бүдүрүп кылдыр берген.

Лицензиялошкын талазы-биле ажил бүдүрүлгө, коммерция болгаш ажил-чорудулганы өске-даа хөвирлерин чурумчуларыңа, хөргөлөкчилерин эргелерин камгаларыңа идиңи берген.

Өртөктер болгаш өртөк доктаадыры. 1998 чылдың декабрыныңга деңгээрге, хөргөлөк өртөктериниң индексин 138,5 муң болган. Чыл дүргүзүлдө өртөктер көскүзү-биле өскерип турган, хамыктың мурунда, ол хоорайның хөргөлөк рыногуңа хамааржыр. Эътин болгаш эъттен кылган продуктуларын, сүттүң болгаш сүткөн кылган продуктуларын, илестип болгаш лөб-бүлөчкө кылыгынын өртөктерин аартаан. Аш-чөмөгө хамаарышпас бараанының өртөөзин өздүдээ 41,7 хуу болган. Улетүрү продукцияның өртөктерин өздүдээнини темпиз 144,7 хуу болган, Чазак чоңга бээр электри болгаш чыгыс энергиязынын, хөмүр-даштын, суугаткан газтын өртөктерин, суг хандырылганын, ону аңгылап бээриниң ачы-дуза тарифтерин күрүнеңиң талазында таарыштырары уламчылап турган. Эм-тан өртөктеринге күрүне контролон база бюджет албан черлеринге автотранспорт-биле чүк чедирлигизиниң кызыгарлаан тарынын доктааткан. Чурттакчы чоңга бажың-балгат-коммунал база езулалар ачы-дузазынын, муниципалитет транспорту-биле пассажирлер аргыштырарынын өртөктерин болгаш тарифтерин Кызыл хоорай чыгаргазы доктааткан турган.

Кызыл хоорайга күрүне өңчүзү башкарып турганы. 1999 чылда Чазак Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле кады республикага күрүне болгаш муниципалитет өңчүзү апыларын талазы-биле ажилын дооскан. Оон-биле кады Кызыл хоорайда туруп турар күрүне өңчүзү башкарыны чамдык нарык чүдүлдөр турган. Кызыл хоорай чыгаргазы чыгыс талазы чурум-биле күрүне өңчүзү чамдык объектилерин муниципалитет өңчүзү кылдыр хураап алып деп оралдыжып турган, а олар дээрге республиканың амыралдык хандырылганыңа база чоңуң социал камгаланыңа чугула ужура-дузалыг черлер болур — "Тыва коммунальнерго", "Водоканал" бүдүрүлгөлер, "Тыва газ" деп федералдыг бүдүрүлгө, республика ужура-дузалыг культура объектилерин, эмнелге албан черлерин. Муниципалитет өңчүзүңү объектилериниң даңзын Кызылда амаг чедир бүртүкөөзү болуп турар. Ындыг турбуже, Кызыл хоорай чыгаргазы "Кызыл" аалчылар бажынынын күрүне эт-хөргөңгизин баазезыңа "Кызыл" аалчылар бажыны деп унитарлыг муниципалитет бүдүрүлгөни чыгыс тала-биле бүртүккөн каан.

Ведомстволарын дээр, а херек кырында ээ чок объектилерин болгаш бажынынын хоорай чыгаргазы муниципалитет өңчүзү кылдыр албайн турар, мичангай чурттакчыларын ол талазы-биле хөй санын бидиринкинерин барымдалаап, а ол ышкак күрүнеңи чурттаар бажың-балгат фондузун хандылар, тулар болгаш ажилдаар сорулгалыг "Коммунальщик" деп унитарлыг күрүне бүдүрүлгөни Чазак тургузар ужурга таварышкан.

Кара болгаш өңүг демир эскиндерин чыгар хөй санын пунктуларын хоорайга ажиткан турган, оларын хоойлу-дүрүмө дүшпөс ажилын сокандыры-биле "Тыва вторичные металлы" деп унитарлыг күрүне бүдүрүлгөни тургускан. Отчеттү чылда өңүг металлдар оорлар таварылгалар дыка өзвөзөжөн.

Кызылдың дааранылга фабриказын хуужутканың хоойлуга дүжүр-дүшпезин республика Прокуратуразының илдекей-биле хываан. Хуужудулга дугайында хоойлу-дүрүмөниң үрээниниң фактылары илэрээн, мичангай республиканың Арбитраж суду хуужудулуңа күш чок деп санаан. Күрүне эт-хөргөңгизин күрүне өңчүзү кылдыр эгиткен. "Кызылдың дааранылга фабриказы" деп унитарлыг күрүне бүдүрүлгөни тургускан.

Күрүне өңчүзүңе хамааржыр ажилдавайың турар бүдүрүлгөлерин болгаш объектилерин илдерип талазы-биле тодарай сорулгалыг, уламышкының ажилды чорудуп турар. Хоорай иштинде ажилдавайың турар бүдүрүлгөлериниң өңчү элээрине дамчыдып бээр дугайында шийтирлерин үндүргөн. Керемзит сайг чегиниң эт-хөргөңгизин "Восток" кооперативке саткан; "Каа-Хем" кивотетриңи урелген бажыны хөй-нияти шажын-чүдүлгө организасиязыңа салдыкан; "Тыва алдын" деп унитарлыг күрүне бүдүрүлгөни шаадыга КМК-2-ниң баазаныңа көжүргөн, а ук бүдүрүлгөниң эрги баазаның аукционга саткан. "Кызыл агроуплеттүрүнс-2" деп унитарлыг күрүне бүдүрүлгөни оодаар чүүл сайгарар республика конторы-биле кады ажилдаар кылдыр каттышкан.

Тууду доозулдаан ийи объекти — "Учрофстрой" УКБ-ниң база "Алдын" артелиңиң баазаларын, ажилдавайың турар бүдүрүлгөлериниң шимчөөс хөргөңгизиниң объектилерин ажим аукционга саткылагылаан.

Республиканың Чазан акцияларын күрүне үлүү кирип турар акционер ниитилелдерин башкарының болурунун денелен беддеринче онзагай кичээңгейин улап турар. "Тыва тараа продукт", "Тыва авиауагумнар", "АТБ-1", "АТБ" акционер ниитилелдерде болгаш өске-даа турар ажилдап турар ниитилелдерде күрүне төлөөкчилерин кылдыр күсөкчи эрге-чагырагың эң-не дүржүлгалыг ажилдакчыларын томулган. Оларын киржилгези-биле бүдүрүшкүн хемчээлин көүдөдириниң, ажил төлөвирин бээрин болгаш үндүрүг төлөвирин киририне чогуур үезинде болдуларының айтыргаларын чуугалажып көрүп, акционер ниитилелдериниң сак-хөө байдалын экижидериниң хемчеглерин ач келген.

Күрүне эт-хөргөңгизин очонал санап турда, КПТУ-1-ниң Тываның геология экспедициязының, суггарылга системаларын Кызылда эргелелиңиң, ОШАЧКИ-ни күрүне өңчүзүң арганда бүдүлгө, хоойлу-дүрүмө дүшпөс өзү-биле

бергениңиң фактылары илэрээн. Аренда керээмерин катап чарган. Күрүне өңчүзүң ажилдааныңдан орулганы чырынын талазы-биле ажилды шыгыраткан. Аренда төлөвириниң талазы-биле өрени тыртарың дугайында Арбитраж судуңга 14 негелдени кирген, оларын 9-у хандырттың болгаш өрелиг арендаторлардан ашка-төгерикти бюджетке тыртып турар.

Күрүне бүдүрүлгөлериниң удуруткучуларын аттестациязын уламчылаан. Кызыл хоорай күрүнеңиң ийи бүдүрүлгөзүнүн удуруткучуларын аттестация эртээң. 1999 чылда чаа тургустунган күрүне бүдүрүлгөлериниң удуруткучуларын конкурс үндөзүнине томулган, олар-биле керээни чарган.

2000 чылдын январьда Тыва Республикага күрүне өңчү-хөргөңгизин башкарының болгаш хуужударының Коопциязын хүлээп алган, ында күрүне эт-хөргөңгизин башкарынын сайзыраңгайдырарың талазы-биле бирги элдегениң эң чугула сорулгаларын тодараткан, ол дээрге күрүне бүдүрүлгөлериниң болгаш оларын удуруткучуларын ажил-чорудулганыңа шыгының контролонду тургузары, бүдүрүлгө бурузунге кол-кол техникти болгаш ажилдап көргүзүлгөни чыл санында тодардып доктадыры болгаш оларын күсөлдээ дээш удуруткучуларын харысалганын дорт айтырдылар. Бүдүрүлгөлериниң сак-хөө-ажыл-агыг чорудулганы хынаарынын системасын, балан комиссияларын база хамаарышпас аудиттерин эрттирериниң системасын катап тургузар. Күрүне өңчүзү башкарыны чыгыс аай чорукту боттадырары-биле күрүне эт-хөргөңгизин чөп, дээштиң ажилдарыңа контролон чорудар Ведомстволар аразының комиссиязын тургускан.

Эрткен чылда бүдүрүлгөлериниң сак-хөө байдалын экижидеринче буурашкын чорудулганы ажилдагыра Чазак кичээңгей салып келген. Арбитраж эргелекчилериниң ажилыңа база арбитраж башкарылганы боттадырып турарыңа контролонду күсөлдөргөн. 209 бүдүрүлгөниң сак-хөө-экономиктиң байдалын шянчылеп көргөн, 80 эксперт түнелдерин белеткээң.

1999 чылдын эгезинден бээр хоорайның социал экономика талазы-биле чугула ужура-дузалыг 4 улуг организасияларының төлөвир кылды арга-ишээниниң учедун болгаш анализин кылып турар, ол дээрге "Тыва нефть продукт" күрүне бүдүрүлгөни, "Тыва авиа", "Пассажир АТБ", "Водоканал" бүдүрүлгө болур. Республиканың Арбитраж судуңга төлөвир кылды арга-ишөөк чок организасияларын буурашкын (банкротство) дугайында 26 херекти көрүп турар. Даштыртың башкарыны чурумуңда ажил-агыгын 9 объект туруп турар, оларда 723 кижи ажилдап турар. Оларын бүдүргөн бараан продукцияның хемчээли 11 млн. рубль болган. Конкурстү чорудулганы 25 организасияга ажиткан, оларын 11-и тывылбаан өрелиглер болуп турар, хайгаарал байдалында 2 бүдүрүлгө туруп турар.

Арбитраж башкарылганы эт-хөргөңгизин комплекстерин камгалап арттырар, продукция бүдүрерин катап эгелээр болгаш ооң ассортиментизин көүдөдир, чамдык социал айтыргаларын шийтирээр арганы берген.

Тываның машина туудушкун заводунга дебитор өрени 49,3 хуу, Кызылдың дааранылга фабриказыңа 15 хуу кызырган. Саарыла хөргөңгизини иштики курвалырларын ажилдааның күсөлдө-биле долдуруткан.

Даштыртың башкарыла чурумуңда туруп турар бүгү организасияларын бюджетке болгаш бюджеттен дашкаар фондулар төлөвирлери 6,2 млн. рубль, оон иштинде үндүрүлгө 4,1 млн., ажил төлөвирлери бергени 1,1 млн. рубль болган. Конкурс түнелениде өңчү эезиниң солуканында эки талаже өскерилгелер болуп турар. Кызылдың туубу заводунга бо отчеттү чылда туубу бүдүрүлгөниң хемчээли 590 муң болган. Обшектиени септээрине, технология дегилер солугуңга 420 муң рубль үндүргөн. "Тыва арга-иш" КХН мурундагы чылдымыга деңгээрге, барааның продукция бүдүрерин 34,5 хуу көүдөткен.

Даштыртың башкарыла хуусаазынын төнгөниң барымдалаап, кредиторлар хуралдарыңа "Кызылдың дааранылга фабриказы" КХЭ-ге конкурс чорудулганын кирирениң дугайында база дугуружушкун аргазы-биле "Тыва машзавод" КБ-ге буурашкын чорудулганы сокандырынын дугайында шийтирлерин хүлээп алдынган.

Республиканың ведомстволар аразының девискээри комиссиязыңа 18 хуралды эрттирген, нияти ерези 75,9 млн. рубль болуп турар 40 организасияны сайгарып көргөн. 1999 чылда организасиялар сайгарылга үезинге чедир чылган өрелерин база 49,1 млн. рубль түнүгү хүн бүр төлөвирлерин төлөөң. Комиссияның хуралдарыңа хоорайның 7 улуг транспорт бүдүрүлгөлеринге буурашкын чорудулганы кирир бе, азы чок бе деп айтырып көргөн, ол ышкак Холдинг транспорт компаниязын тургузарынын айтырынын сайгарып көргөн. "Тыва суг аргыштыкыла компаниязы" ХАН-нын 1996 чылдан 1999 чылга чедир сак-хөө-ажыл-агыг чорудулганын анализин кылган, оон түнелениде учетта болгаш бухгалтерия отчеттарында хажыдылар илереттинген.

Күрүне төлөөкчилериниң коллегиязы 6 хуралды эрттирген, аңаа 31 организасияны сайгарып көргөн, оларын 23-үңге буурашкын (банкрот) дугайында херек оттурар деп шийтир хүлээп алдынган. 14 бүдүрүлгөгө херекти оттурган, 2-зинге конкурс доозулган.

Россия Федерациязынын Чазаның, республиканың Чазаның, Кызыл хоорай чыгаргазынын юридиктиг эргелиг черлерин үндүрүлгө болгаш чыныдалар талазы-биле чээли өрени, а ол ышкак немей санаан хөө болгаш торгаал талазы-биле өрелерин реструктуризасияларын чурумуңда дугайында доктаалдарыңа дүшүрүп 20 млн. рубль түнү чедир өрелиг организасияларга хамаарыштыр түнелдер үндүрер сорулгалыг ажил чоруп турар. 11 бидиряшканы сайгарып көргөн, оларын езуугар бухгалтер документтериниң экономиктиг анализин кылган, реструктуризасия чорудуруңа хамаарыштыр чогуур түнелдерин белеткээң. Буурашкын чорудулганы чорудуп турар уде арбитраж эргелекчилериниң ажил-чорудулганыңа хайгааралды боттадырып турар. "Мөңчүлөк" рестораның база Кызылдың алгы заводунун арбитраж эргелекчилериниң ажилын көргөн 2 хыналданы кылган.

Даштыкы экономиктиң ажил-чорудулганы. Сак-хөө кризисиниң аар уржуктары турбуже, Чазактың даштыкы экономиктиг ажил-чорудулга талазы-биле кол уламышкыныңнары, мурунда чылдарда-биле бир дөмей, даштыкы инвестицияларын хаара тударынын, ажил-херекчи дорт харылдааларын тургузарынын, хоойлу-дүрүм баазанын быжыглаарынын, даштыкы экономиктиг ажил-чорудулгада киржип турарларга таарымчалыг байдалдарын тургузарынын айтыргаларын болуп келген.

1999 чылда даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганын киржикчилериниң саны 33 четкен, 1998 чылда 23 турган. Оларын иштинде дыка илдекейлиглер Кызыл хоорайда "Кызылдың эт комбинаты" ААН, "Ан фермазы", КХН, "Тыва тараа продукт" ААН, "Плутон" КХН, "Тыва алгы" ААН, харылдааны болгаш информацияны "Тыва харылдаа информ" федералдыг күрүнеңиң унитарлыг бүдүрүлгөни болуп турар.

Даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганын киржикчилери 9 млн. рубль каапы чылдарын, каапы үндүрүлгөни болгаш өске-даа төлөвирин кылган. Республиканың даштыкы садыг саарылгазы 1759 муң АКШ доллар түнүгү оон иштинде кири сөөрткени 1034 муң, үндүр сөөрткени 725 муң АКШ доллар түнүгү болган. Үндүр сөөрткенде кол үлүг аш-чөмөгө барааныры, оодага-энергетика комплекзиниң болгаш машина туудушкунуң продукциязыңа онаашкан. Кири сөөрткен бараанырга хамаарыштыр ниити өртөктерден кол үлүг аш-чөмөгө бараанырыңа, бүдүрүлгөгө хөргөлөөр чиг этке онаажып турар. Республиканың Чазан кымыгаар чогуунуң харылдааларыңа, Моол-биле кайы-кайызыңа-да ажиткы экономиктиг харылдааларын аргаларын дээштиң ажил-лаарыңа кичээңгей салып келген. Ниити үндүр сөөртүлгө операцияларыңа 73,5 хуузу, кири сөөртүлгөниң 80,1 хуузу Моол-биле холбашкан болуп турар. Моолдан эът, дук болгаш алгы-кеш чиг эди кээп турар. Амгы уде көдээ ажил-агыг чиг эди болбазырадыр каттышкан бүдүрүлгөни тургузар дугайында айтыргыны чуугалажып турар. Импорт-экспорт схеманы езуугар бүдүрүлгөни организасияларын эргежок чуугулазын өрөшөп көргөн "Тыва алгы" ААН-ниң база "Кызылдың эт комбинаты" ААН-ниң девискээриңне хостуг каапы скарларын тургузарының төлөвилени ажилдап кылган, оу Россияның болгаш Моолдун чазактарыңа бадылдары-биле кирирген.

Кызыгаар чогуунга садыг-экономикти болгаш культура талазы-биле кады ажилдагыла дугайында Тыва Республиканың Чазан биле Моолдун Захван аймааның Чагырганың аразында дугурулгалга дүшүрүп Кызыл хоорай чыгаргазының өөредилге кылдызы-биле Моолдун Захван аймааның Уластай сузузуңуң Чагырганың аразында 1999—2003 чылдарга көрүдүргөн керээ чардынган.

2000 чылдын январь 1-де байдал-биле алдыга, республикада 16 каттышкан бүдүрүлгөлөр ботуктеттинген болуп турар. Кызыл хоорайдан даштыкы экономиктиг ажил-чорудулга киржикчилериниң ажилчын семинар-ужуражышкынын эрттирген.

Республикага гуманитарлыг дуаламчыны органи застарынын дугайында Тыва Республиканың Чазан биле "Project Aid — Сибирь" (АКШ) дээр коммерциялыг эвес организасияны аразында ат салган дугурулга езуугар Кызыл хоорайның социал алдынын албан черлери 184,2 тонна далганын, ристи чеченанын, үнүш үзүн алган оларын хоочуннар бажыныңа, өскөс уругларны школа-интернаттыңа, уруглар бажыныңа, школа назыны четпээ уруглар албан черлеринче, эмнелге-профилактика албан черлеринче, чоңуң социал хандырыла төвүнче чоруткан. Бо чылын республиканын эң-не чедимс байдалыг кижиленерге үлээрине 600 тонна аш-чөмөгө немей бээр көрдүңүп турар.

Кызыл хоорайның чурттакчы чоңуңга америк хирург эмчилер эмчи дузазын чедиргенер.

Регионнар аразынын харылдааларын калбартып хемчеглерин Чазак ап чорудуп турар. Москва хоорайның Чазан биле республиканың Чазаның аразында Чыгыңга дугурулганы күсөдир сорулга-биле ийи талагы Протокол шийтирлеринде көрдүңгөн хемчеглерин өөредилге, культура, кадык камгалал болгаш харылдаа албан черлери боттадырып келген. Чижээ Москва хоорайның Ниити ажилды харылдааның четкизиңиң департаментин "Сименс" ХАН-ын дегилерин берген болгаш специалистер өөредир талазы-биле керээни чарган. Кызыл хоорайда садыг-делегиле төвүг төлөвилээрине база оу дегилеринге Москва хоорайның Хөргөлөк рыногуңуң департаментиза дуу

1999 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдээнин талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның ажылының дугайында

ОТЧЕТ

(Уланчымы. Эгези 1-ги өрмүдө).

Хоорай бюджетинде орулгалар үндүрүлгелеринин үлүү 91 хуу, транспорт-биле харылзааны — 17,5 садык болгаш нияттин чөмөнчилгези — 3,5 тудууну — 5,8, чурттаар бакын-балгат коммунал ажыл-агыйның үлүү 5 хуу болган.

1999 чылда Кызыл хоорай талазы-биле тус чер бюджетинде үндүрүлгелеринин 00 хуу кирерин хандырган, республиканын 98,9 хуу болган. Телевирлерин 7 хевирин киреринин контроль даалгалары күөсеттинген.

Республика бюджетинде арыг орулгалар үндүрүлгелеринин 60,5 хуу, бугурулгелеринин эт-хоренгизин дээш үндүрүг — 65,2, чер нияттин байлалтарын ажылааны дээш үндүрүг — 16,7, чер үндүрүг 7,2 хуу күөсеттинген.

Бюджеттин орулгалыг кезези быжыгларын болгаш калбарынын баа үндүрүг политикамын дээштин беддеринин талазы-биле кемчелерин республиканың Чазаа боттандырган.

Юридиктиг эрежелер черлерге болгаш кижилерге — үндүрүг телекчилеринге мааарыштыр 5010 хыналдаларын кылган, оларын 729-у документалдыг хыналда, 22-зи контроль-касса машиналарын ажылаарынын чурумун баа арага продукцияны садарынын дүрүмдерин сагып турарына мааарыштыр, 79-у үндүрүг учедуга тв-арында ошталган турар сайгарлыкчыларын тодаралары-биле кылган, ол ышка 1998 чылда алган орулгаларынын дугайында тус кижилерин болгаш сайгарлыкчыларын үндүрүг инспекцияныг кыргез 3166 декларацияларын 3080-н баа хынаа. Чорутуу 437 рейдлерин үезинде сагаалыктын ажыл-чорудулганы хоолду дүрүмге дүшүрү чорудуп турар бе азы чок бе деп баа бюджет-биле долу санажып турар бе дээрзин көрүп, 7581 кижин хынаан. 23,4 млн. рубль түгө үндүрүлгелерин немей санаан болгаш административтиг тораал оонаган, оо 6,2 млн. рубль бюджетке кирген. Үндүрүг өрөзүн кызырары-биле 5,1 млн. рубль түгүп 866 инкасса даалгалары берген, 3,3 млн. рубль даа туса ашка-биле хурааган, 4,2 млн. рубль үндүрүг эт-хоренгизин хорууга, 0,5 млн. рубль үндүрүг эт-хоренгизин сайгарган, үндүрүг телекчилеринин санажылга счоттарында 3,5 млн. рубльды тыртып алган.

Бюджетке телевирлер талазы-биле өрөң абадалдыг кемчелер-биле 66,3 млн. рубль түгө төлөттүргөн, оо иштинде республика бюджетинде 45,5 млн. рубль кирген. Ол нияти кирилдөөнү чүгө 36 хуузу болуп нияти республика көргүзүүдөн 5 хуу эвээш.

Бюджетке телевирлер талазы-биле өрөң реструктуризация ажилды чорудуп турган. Ол талазы-биле документаларын 27 организация 30,3 млн. рубль түгүп кылдыр кирген, оо иштинде девискээр бюджетинге мааарыжы 4,7 млн. рубль болган. Өрөң реструктуризация дугайында шият-парларын 10 бугурулгеге мааарыштыр 20,6 млн. рубльге, оо иштинде девискээр бюджетинге 6,7 млн. рубльге кылган.

Оон-биле кады Кызыл хоорайнын бюджетинде орулгалыг кезези долдуураары аргалары болгаш куралдары долу ажылгаттынаан. Үндүрүг хоолду-дүрүмдерин үрээни дээш үндүрүг телекчилеринге чамдык административтиг кемчелерин оонайын баар. Девискээр бюджетинде телевир талазы-биле үндүрүг өрөң өспүшөөн. 2000 чылдын январь 1-де эртен чылдыг дөңгөлөгү боогаар, үндүрүг өрөң 3 хуу өскөн болгаш 28,6 млн. рубль болган оо иштинде арыг орулгалар үндүрүг — 1,2, акциздерден — 1 немез өрөктөн үндүрүг — 4, бойдук куралдарынын ажылааны дээш төлөвир — 2,8, өскө үндүрүлгелер 19,4 млн. рубль.

Республика бюджетинде кирер үндүрүлгелер талазы-биле эң хөй өрөңгү бугурулгелер болза: "Бугу-россиянын күрүмнүн телерадиодомашчылыг компаниязы" КУБ-туң филиалы — 1,3 млн. рубль, "Домострой" КБ — 2,3 "Евсей-94" КХН — 0,8, "Кызыл агроуплеттуртранс-1" ААН — 1,6 "Кызыл пиво заводу" КБ — 1,5, "Тыва авиахугумнар ААН" — 1,5 Тыва алгы ААН — 1,1 млн. рубль.

Бюджетке үндүрүг телевирлеринин киреринге Кызыл хоорай чыгаргызы биле үндүрүг органынын аразында бот-бот тарын бишпей би баары чамдык кезинде шаптыктал турган. Кызыл хоорай чыгаргызы амга чедир садылаашкында үндүрүг хавыр тодаргай кижилерин тургуспаан, ыччанга ону үндүрүг ажилдачылары кылып ужгара таварышкан. Оон аңгыда өске хоорайлардан келген сайгарлыкчылардан баа контроль-касса машиналарын ажылааган турар сайгарлыкчылардан сады лашкында үндүрүг тыртырарын чурумун Кызыл хоорай чыгаргызы чүгө 1999 чылдын октябрь 2-де доктааткан, а республиканын өске кожунунарына ол ажилды 1999 чылдын апрель-де кылган турган. Ол ышка хоорайнын "Таксопарк" унитарлыг бугурулгезинге чик таксилерге таксиметрлер ажылаарынын айтырын амга чедир шиятчилдөөнү.

2000 чылда ажилды орулгалар кырып алып талазы-биле эв-не хөй арга-шындылг объектилерге мөөнээри, бюджетке болгаш тускай сорулгалыг бюджеттен дашкаар фондурларже үндүрүлгелер болгаш төлөгелер чымырын талазы-биле даалгаларын өй-шаанда болгаш шынарлыг кылдыр күөсүдерин хандырары эрежок чугула.

Кызыл хоорайда банк системезинин структурасы 1999 чылда өскерилдөөн. Хоорайда ийн бот-тускай банк биле Москва банкларынын үч салбырлары ажилдап турар. Сан-хө куралдары кызыл-да болза, чээли организациялары Кызыл хоорайнын бугурулгелеринге организацияларына болгаш чурттакачыларыга чээлилерин берип турган.

Отчеттиг чылда 62,9 млн. рубль түгүп чээлилерин азы чээлилеринин нияти хемчээлинин 95,7 хуузу берген. Чээли деткичезин алган күрүне бугурулгелери "Тыва нелей продукт" — 8,7 млн. рубль, "Каа-Хем" хөмүр-даш разези — 1,9, "Ажылдар механикастаар эрежел" — 0,4 харылзаа бугурулгелери — 0,4 млн. рубль. Чурттагыч чонга хергелд чээлилерин 5,1 млн. рубль, оо иштинде 2 млн. рубльда бажын-балгат дээш берген. Саарылга хоренгизлерин долдуураарына кредит деткичезин тускай сорулгалыг фондундан "Тыва алгы" ААН 3 млн. рубль, "Тыва тараа продукт" ААН 2 млн. рубль ашкан.

Кол нарын айтырларын бирезен болза, чээли ап турарларын мурунда алган чээлилерин өй-шаанда эгитпейн турары болуп. Кызыл хоорайда төлөр хуусаа эртен өрөңүн нияти түнү 2000 чылдын январь 1-де 10,5 млн. рубль азы республикада ындг өрөңүн 93 хуузу болуп турар. Хуусаа эртен өрөңүн кол үлүү "Молоко" АХАН, "Тыва тараа продукт", "Тыва алгы" ААН-нар "Даарыялыг фабриказы" КХН, "Кожзаовод" КБ болгаш өскелерге-да оонажыр.

Кызыл хоорайнын банкларын дамчыштыр эртин турар тудак ашка эртен чылдындан 87,1 хуу көвүдөө болгаш 1580,5 млн. рубль болган. Кызыл хоорайнын банкларынын кассаларына тудак кирген ашканын кирер хемчээли 2,7 катап өскөн, азы 383,7 млн. рубль болган. Оон иштинде Россия Федерациязынын АКБ Ажалга банкынын Тыва банкынын кассаларына кирген тудак ашка 2,8 катап, "Тыва чээли" ААН-нин банкына 2 катап, МКБ "Харылзаа банкынын" Тывада салбырнын кассаларына 1,8 катап, АБ "Тыва Республиканыг Улус банкына" 1,5 катап өскөн "СБС-АГРО-нун" Тывада девискээр салбыры тудак ашканы хаара тудар талазы-биле ажилды кошкаткан, эртен чылдын дөңгөлөгүндө 66,6 хуу эвээш тудак ашканы кирген.

Кирген тудак ашканын хемчээли хоорайнын тудак ашкага хергелдиг хандырып шыдаваан. Эмиссия күсүл-биле Кызыл хоорайга тудак ашка-биле төлөвирлеринин 67,9 хуузу, а 1998 чылда 79,3 хуузу хандырган.

Кызыл хоорайнын күрүне бугурулгелеринин, организацияларын болгаш албан черлеринин хергелдигне тудак ашка-биле 96,8 млн. рубль азы эртен чылдын дөңгөлөгүндөн 70,9 хуу хөйү төлөөн, оо иштинде Россия Федерациязынын Топ банкынын куралдарынын күсүл-биле 813,1 млн. рубль төлөөн, до дээр республикага эмиссиянын нияти хемчээлинин 69,2 хуузу бооп турар. Шалыңны тудак ашка-биле төлөөри 54 хуу, пенсиялар болгаш пособилелер төлөөри 60,4 хуу өскөн.

Баран-ашка харылзаларында тургустува берген байдалды түндүктөлгөн, республика девискээринден дашкаар черлерге тудак ашканын шиялчир Кызыл хоорайга 0,8 милли-

ард рубль четкен. Тудак ашканын өске черлерге шиялчир турарынын кол чылдааанары организам чок автомобиль аргы-жылгазы, үрүмек садылаашкынар рынок бооп турар.

Кызыл хоорайнын чээли организацияларын мурунда тургустунган кол сорулгалар болза, банк системезинин сан-хө талазы-биле турум ажилдарын хандырары, экономиканын боттут сектору-биле банклар операцияларында идингиз бээр болгаш банк ачы-дузанын составын калбартыры болуп.

Чээли организацияларын курлавыр баазаны улгаттырарын, капиталды өстүреринин болгаш хуусаа эртен чээлилерин сан-хө эргилдээниге хаара тударынын хемчелерин алып журулду. Хоорайнын экономикаын хөгжүдөр болгаш деткир сорулга-биле банклар чарыгалдарын дүргө эгидер, мураачы технологияларын хөгжүдөр, чаа телевирлерин акшаландырып уламчылар, бичин болгаш ортумак бизнесте хөгжүдөр чуртталга тудуунга чээлин бээр, хергелд чээлин бээр журулду. Бо улганышкынарны хөгжүдөр, чоңуң хергелдери төлөр арга экижир, чоңу ашылга хаара тудары көвүдөр. Банклар чээлилер тыпысын көвүдөдип тургаш, хуу немей төлөөрин кызырып болуп.

IV. ЭКОНОМИКАНЫН БОТТУГ СЕКТОРУН ХӨГЖҮДЕРИ

Үлөтүр. 1999 чылда Тыва Республиканың Чазаа Кызыл хоорайнын үлөтүрү бугурулгелерин хөгжүдөрүнүн айтырларынче улуг кичээнегенин улгандырып келген. 1999 чылда үлөтүрү бугурулгезинин нияти хемчээли Кызыл хоорайнын дузалал ажыл-агыйларын кырыштыр алырга, 422,5 млн. рубль, 1998 чылда деңизерге, бугурун продукциянын индексин 106,2 хуу болган.

Бугурулге хемчээлдеринин өзүлдөзүн "Тыва алдын" КБ, "Тыванын геология-шынчыл экспедициязы" КУБ, "Тыва мебель", "Хөй кежинден тон даараа фабрика", "Тыва арга-ары" КАН-нар, Бугу-россиянын караа козүлбөтөр ниятелилерин Кызылда өөрдөлгө-бугурулгө чери чедип алган.

"Тыва мебель" ААН чоңуң улуг хергелдиг болдуруп турар корпус чымчак мебелин бугуруп турар. "Тыва машина тудуушкун" заводу школа мебелин болгаш чоңуң хергелд баранарын бугурун шигээдип алгаш, радио хүлээп алып тургузулганын бугурун көвүдөткөн. "Тыва алгы" ААН-нин чехтери дүк аргын, бугуру, хөвс бугуру чехтери ажылга-да кирген. Тыва фабрикаын дүк чур күчүзүн катап тургускан болгаш ажилдадып эгезен. Хергелдиг болдуруп турар продукцияларын чаа хевирлерин аргып удазынар, хөвс болгаш хөвс кылгыларын, хөй кежинден тон даараа продукция, дааранылга кылгылары бугурун шигээдип алган.

Оон-биле кады 1998 чылда деңизерге, продукция бугуру хемчээли "Алгы заводу" КБ — 62,2 хуу, "Тыванын машина тудуушкун" КБ — 21,1 хуу күдүлдаткан.

Чазакка Кызыл хоорайнын бугурулгелерин күрүндө деткир, оларын сан-хө байдалы экижидер айтырларын чугалажып келген. Чазактын күженишкенин ачынды федералдыг бюджеттен дүк аргын болгаш бугуру чехтерин тудуун доозарына 1 млн. рубль, дүк чурүп чехти тудуп доозарына — 5,6 млн. рубль, дүк болгаш кеш чиг эдин сезон-нү белеткээрине — 7,3 млн. рубль ашкан.

1999 чылда республика хөгжүлдээниг бюджетинде "Тыва алгы" ААН-ге 1,35 млн. рубль, "Болат" КХН-ге — 25 му рубль чээли куралдарынан үзүп берген. Россиянын АК Ажалга банкынын Тыва банкы чээли куралдарынан алдын тывыкчыларынын "Ойна" артелине 25 млн. рубль, КБ "Тыва чээли" банк алдын тывыкчыларынын "Тыва" артелине — 6 млн. рубль берген. Маркетинг шынчылдерин чорудар сорулга-биле баа сайгарлыг рыноктарын өрөңн көөрү-биле хоорайнын үлөтүрү бугурулгелерин бугуруп турары бааранарын 2 делгелге-армакарзын организациян.

2005 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин Федералдыг тускай сорулгалыг төлөвирлеринге кирери-биле 14 акшаландырышкын төлөвирлерин ажилдап кылган. "Тыванын машина тудуушкун" КБ, "Кызыл алгы заводу" КБ, "Тыва мебель" ААН, "Бойдук" ХАН хөгжүдө бюджетинде талазы-биле күрүне магалдаларын алып акшаландырышкын төлөвирлеринин кокурстарына киржир-биле бизнес-планнарын ажилдап кылган болгаш Россия Федерациязынын Экономика яамызынын конкурс комиссияныг кирген.

2000 чылда республика Чазаның үлөтүрү талазы-биле политикамын үлөтүрү бугурулгелерин хөгжүдөрүнче болгаш техникте үде дериниче, акшаландырышкынын индексин дөңгөлөгү, алаанжык шиядар аргалыг бугурулгелерин тургузарынче, рынок хергелдигне өскерлишкенин дүргө билдир алырчык улгандырган.

Бааза адырлар Тыва Республиканың Чазаа кол кичээнегенин одалга-энергетика комплексинин, транспорттуг болгаш харылзаанын хоорайда бугурулгелеринин ажылыче улгандырып келген. 1999 чылда хергелдиглеринин саны өскөн-биле Кызыл хоорайда одалга-энергетика куралдарынын бугурун өскөн, оо журунда хөмүр-даш тыныжы 12,1 хуу улгаткан. Чылыг энергиянын бугурун 97,1 хуу болган. Федералдыг болгаш республика өчүзүгө мааарыжы 35 объекти чылыг энергиянын үчүп приборларын тургускан. Күрүмнүн энергия хайгаара чери энергия хергелдиг боттут деленил тодаралы талазы-биле 56 объектиге хыналда чоруткан. Одалга үлөтүрүнүг продукция бугурун 11,9 хуу өскөн болгаш 61,6 млн. рубль болган. Хөмүр-даш үлөтүрүнө капитал салышкынын өскөн. Техниктиг үде дериниче капитал салышкынын 1 тонна одаар чүгө мааарыштыр 3 катап өскөн. "Каа-Хем" хөмүр-даш ургааы КУБ технолооттуг транспортту күрүндөн көргүскөн деткиче хөргөвизин күсүл-биле 10 млн. рубль дөңгөлөгү эгидер үздөгөниг алган.

Кызыл ЧЭТ-ке котел дериг-херекселдеринин болгаш инженер тудууларын септелге, катап тургузар ажилдары чогур үезинде чогуткан. Септээр, катап тургузар ажилдарже 3,8 млн. рубль, № 15 котел-агрегатты тударына 1 млн. рубль, одалга-энергетика комплексинин ажылга-хергелдеринге — 16,9 млн. рубль ашканын шиялчиктен.

Оон-биле кады Кызыл хоорайнын одалга-энергетика комплексин хөгжүдөр ажилда четпес чүдүлөр хөй болган. Хоорайнын энергия куралдарына газ айланышын хемчээли 0,1 хуу азын эвээш болган. Республика наыскалычыче нефть продуктулары кыр сөөртүүнүг хемчээли эвээжэр. Чылыг энергия куралдарына хергелдиглеринин өрөң 416 млн. рубль ашкан. Электр болгаш чылыг энергия дээш хергелдиглеринин мындыг улуг өрөң энергетиктерин ажилын нарындаткан. Олар берген одалгазы, оо иштинде хөмүр-даш дээш өрөңүн чогур үезинде, долу хемчээлге төлөп шыдаваан. Чылыг энергия ажилдап кылып одаар чүгө чыгарып 3,8 хуу өскөн. 1999 чылда "Красноярскэнерго" ААН-нин Тывада филиалын өде организацияны-биле, ЧЭТ-ти калбартыры-биле күрүмнүн сан-хө деткиче хөргөвизин хаара тудары болдунаан. "Красноярскэнерго" ААН-нин Тывада филиалынын баазаныг Тыва энергия акционер ниятелиди тургузары доостун турар.

2000 чылда Кызыл хоорайнын одалга-энергетика комплексин адырларын улам ынай хөгжүдөрү-биле экономика, административтиг чыг техниктиг хемчелерин боттандырган. Оларын мураачык дүрүлгө ашылган, кижилерин индексин, бодал чок чидиргелерин болдуруп, чарыгалдары кызырып, "байдал барымдалаар эргелен-башкарылгандан", түндүлдери барымдалаар эргелен-башкарылгандан" шиялчир көрүп турар. "2000—2003 чылдарда Тыва Республиканы одалга-энергетика комплексин хөгжүдөрүнүн" тускай сорулгалыг республика Программаныг дүшүрү боттандырган.

Транспорт комплексин. Рыноктун шыңгыр негелдери хоорай транспортун бугурулгелеринин структурасын дүргөң өдө көөрүн негеп келген. Транспорттукта күчүдү инженер деңизгүүрү бар болганы-биле тараа, нефть продуктулары, хөмүр-даш сөөртүүнү рынокка дүшүрү чорудуп, чаа садыг черлерин, бизниси кудар черлерин ажилдап турар. Сөөлү чылдарда бир-де дугаар чүк сөөртүлгезинин нияти хемчээлин өзүлдөзү чедип алдыган, саарылгалыг чүк сөөртүлгезин чорудуп турар сайгарлыкчыларын болгаш бичежөк ав-

тотранспорт бугурулгелеринин хемчээлин катый алырга, оо бүгү 579,4 муң тонна болган, 1998 чылдынг көөрдө, 50,5 хуу көвүдөн. Чүк саарылгазы 9,6 хуу өскөн азы 70,6 млн. тонна-километр болган. "Кызыл агроуплеттуртранс-1" ААН чүк саарылгазы 3,3 катап өстүргөн. "Тыва агроуплеттуртул" АТБ 47,6 хуу, Кызылда № 1 АТБ — 24,2 хуу, "Саянар" АОГА — 42,5 хуу өстүргөн. Нияти ажылгалдын транспорт бугурулгелеринин пассажирлер аргыштырылганы, пассажирлер сөөртүп турар сайгарлыкчылар-биле кады 103,1 хуу азы 288,5 млн. пассажир-километр болган. Пассажирлер аргы-жылгазына хууда сайгарлыкчыларын 200 автобузуу хаара туткан. "Тыванын судно компаниязы" АН-нин, "Тыванын агаар оруктары" ААН-нин экономикаын экижидер куралдары болуп.

2000 чылда лизингте үздөгөңүз, чүк болгаш пассажир транспорту садып алырына акшаландырышкынын хаара тудар айтырларын, Кызыл хоорайнын аэропортун чаартып ажилдарын шияттырлээр, "2000—2003 чылдарда Тыва Республиканыг транспорт комплексин хөгжүдөрүнүн" программаны боттандырат талазы-биле хемчелерин алып.

Харылзаа болгаш телерадио дамчыдылганы. Чазактын болгаш "Тыва харылзаа информ" күрүне бугурулгезинин 1999 чылда алган хемчелерин 1998 чылдын хемчээлинен 12,5 хуу хөй, азы 33 млн. рубль ажыг орулгалы алып арганы берген. Хоорайлар аразынын телефон харылзаанын алып орулганы өзүлдөзү 20,6 хуу болган. Оон иштинде ачы-дуза чедирлээниг хемчээлин улгаттырары 13 хуу четкен. Харылзаанын техниктиг чөпсөк-херекселдер комплексин хоорай абонентилерин нияти ажылга четкээниге, делегер харылзааныг хандырып турар. "Сименс" фирманы АТС-ке абонентилерин кожары уламчылап турар. Оон ачындыга телефон оочурлары кызырып, телефон тургузар чагыларын долу хандырган. Хоорайда 200 номерлиг радио-телефон харылзааны ажилдап турар, пейдигер, мультимедий харылзааны "Интернет" информация четкичине үрү арганы бээр. Кыска чылгата дамчыдылга чорудар дамчыдыкчыны өде кылыры дооскан.

Почта харылзаанын салбырларын болгаш беддеринин артырарын айтырларын, оларны хөгжүдөрүн хемчелерин Чазакка чугалаашкан, оон ачындыга почта харылзаанын бугурулгелери орулгаларын 56 хуу өстүрер аргалыг болган.

2000 чылда почта-касса терминалдарын шигээдип алыры, улустарын аразынын "Гарантпост" дээр дүргөн почта ачы-дузанын, почта-банк ачы-дузанын калбартыры көргөн.

Тудуг. 1999 чылда 283,5 млн. рубль түгүп инвестицияларын 148,1 миллионун, азы 52,2 хуузу Кызыл хоорайга шигээдип алган. Бо хөргөңүлүгү күсүл-биле "Сименс" фирманы АТС-ти туткан (12 му номерлиг), Богд Бурганын дугайын, садыг-делгелге төвүн ажылгалга кирген. Кызыл хоорайга 21,2 му дербелчин метр чуртталга шөлү ажылгалга кирер тургаш, 14,8 му дербелчин метр чуртталга шөлү ажылгалга кирген. 8-ки микрорайонда 144 квартиралыг ийн чуртталга бажынын чедир туткан. Оларын доозарына 13880 му рубль үзүп берген. Хууда кижилер 9,4 му дербелчин метр, оон иштинде Кызыл хоорайга 3,3 му дербелчин метр чуртталга шөлү ажылгалга кирген.

Оон аңгыда Тыванын күрүне университетинин объектилерин тудуу уламчылап турар, ИХЯ-нын полилинказында немелде тудуун чорудуп, Кызыл ЧЭТ-ти калбартып турар. Хоорайда тудууну 30 организацияныг 2090 киж ажилдап турар.

Республиканын Куртудунун инициативанын езуагар, Кызыл хоорай тудууну талазы-биле көвүлө хуралды эртерген, оон түндөлин езуагар архитектураны болгаш хоорай тудууну республика баа муниципалитет органына, өске-да сонугалдыг организациялар хоорай тудуун экижидер, чурумчуду, инженер болгаш транспорт инфраструктураны хөгжүдөр талазы-биле хемчелерин алып.

2000 чылда баш үндүр көргөңүз дүшүрү акшаландырышкын хемчээли 218,3 му рубль, оо иштинде Кызыл хоорайнын объектилеринге 107,6 му рубль болуп. Музейнин, аэровокзалдын тудуун уламчыларын, Кызылдын БТК-нын бажынын чаартырын планнап турар. Чуртталга тудууче 15,5 млн. рубль, коммунал тудууга — 14,8 млн. рубль үзүп бээрин көргөн. Хууда чуртталга тудуун хөгжүдөрүнче, республика Чазанын доктаалы-биле бадылаан "Бодум бажымын" деп республика программанын хөгжүдөрүнче онза кичээнегенин улгандырып.

Чазактын өгрөк секторга ажил-чорудууна чугула чери мурундалгында ышкыш, көдө ажыл-агыйн продуктуларын бугурун чогумчудары, оларны ханызы-биле болбаазырадыр, республиканын, оо иштинде Кызыл хоорайнын чоңу аш-чөм продуктулары-биле хандырып ээлээр. Хоорайнын бюджетке организацияларын болгаш албан черлеринге Тыва Республиканың Президентинин Россия Федерациязынын Чазанын, яамаларын болгаш ведомстволарынин үндүрүлгелери-биле дугурулганын түндөлдө, алган гуманитарлыг тараада 600 тонна ашкы долганым үзүп берген. "Кызылдын күш фабриказын" чаартырыны төлөвир ажилдап кылган, федералдыг бюджет хөргөвизинде акшаландырып акшаландырышкын программанын төлөвирлерин кирери-биле дамчыдып берген. Оон боттандырган соонда Кызылдын баа республиканын рыноктарыче өске черлерден аар өрөктөгү күш эды сөөртүү эвээжэр. Хоорай чоңуң эрте бижар ногаалар-биле хандыры-биле Россия Федерациязынын хөгжүдө бюджетин хөргөвизин күсүл-биле Кызылдын чылдылга-биле ажилдар комбинанды катап тургузар айтырын шияттырып турар. Республиканын чыгар буткен сүт хөөлбөктерин ажылгаларын баазаныг балык ажил-агыйн эртеме үздөгөңүз системаны ажилдап кылып турар. 2000 чылда федералдыг акшаландырышкын программаныг урулдарга эт продуктуларын бугурун чехти тудары кирген. Акшаландырышкынын хаара тудар талазы-биле Чазактын алган хемчелеринин түндөлдө, Кызылдын пиво заводунга арганы болгаш ааа хамырышкан продукцияларын, "Аржан" деп инералдыг суну бугурун, садарын катап эгезлөө. "Сүт" АН сүт болгаш сүт продуктуларын бугурун эгезлөө. Нияттиг-биле көдө ажил-агый чиг эдин болбаазырадыр бугурулгелерин херек кырында өрөк-биле (немелде өрөккө үндүрү чокка баа акциз чокка) 52 млн. ашкы рубльдин продукцияны, оон иштинде "Тыва тараа продукт" АН — 20,2, "Кызылдын хлеб комбинанды" — 10,2 "Кызылдын пиво заводу" — 6,1 млн. рубльдин продукцияларын бугурун. Кыска хуусаанын иштинде "Сүт" АН 900 му рубльдин продукцияны бугурун. "Тыва тараа продукт" АН бичин спирт заводу эптээш, 150 му рубльдин арга продукцияны бугурун. Керээ езуагар хоорайнын бюджет албан черлерин болбаазырадыр үлөтүрүнү продукциялары биле үзүктөл чок хандырып турар. Кызыл хоорайда "Тыва тараа продукт" АН-нин, "Кызылдын күш фабриказы" АН-нин, "Кызылдын эт комбинанды" АН-нин, "Кызылдын пиво заводу" КБ-нин, "Кызыл тараачын" көдө ажил-агый бугурулгезинин садыг черлери ажилдап турар.

"Кызылдын хлеб комбинанды" АН, "Тыва тараа продукт" АН, "Макарон үлөтүрү" КБ болгаш хууда 20 ашкы хлеб бижар черлер хоорайнын чоңуң хлеб болгаш хлеб продуктулары-биле хандырып турар.

Республиканын аш-чөм болгаш болбаазырадыр бугурулгелери хоорай чоңуңа магазиннери баа бюджет организацияларын дамчыштыр 39 млн. рубль ажыг, оон иштинде "Кызылдын пиво заводу" КБ — 14,3 млн. рубль, "Кызылдын хлеб комбинанды" АН — 10,2, "Кызылдын күш фабриказы" АН — 8,3 "Макарон үлөтүрү" КБ — 0,57, "Кызылдын эт комбинанды" АН — 1,3, "Тыва тараа продукт" АН — 3,8 млн. рубльдин продукцияларын садып, сайгарган.

Хергелдигтер эвиленилген үлөтүрү комбинанды хоорайнын чурттакачыларына 68 тонна чаа ногааларын, 83 тул кат-ногаа консервирлерин баа өске-даа нияти түңү 1706 му рубльдин продукцияларын саткан.

Балык тудар бугурулгелер болгаш бргагалар 150 тонна балыктырын туткан, олар колдунда Кызыл хоорай

1999 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнүн талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ажылының дугайында

ОТЧЕТ

(Уланчымы. Эгези 1-ги, 2-ги арынарда).
Чазак арага аймаан күрүдөөн таарыштыр ажылды уламчылаан Арага аймаан сөөртүп, мөөнөп садар 12 бүдүрүлгөнү тургускаан.

Барааннарның шынарны контролдарыче салды чурумун сагырыче, херектелерин эргелерни камгалаарыче улуг күчээгэйни угулдуруп келген. Эрткен чылы рыноктарын ажылдарын дүрүмүн ажылдап кылган үрүмкөп мөөнөп садар четкилерге негелден күштедирген. Үрүмкөп, мөөнөп садар бүдүрүлгелерге 1600 хынаалдан чоруткан. Бирги херектелдин барааннарыга ортөкөр мортиторингизини неделя санында чорудуп келген. 60 тонна аш-чем барааннары, 34 муң дал арага аймаан брактаан, 44 муң рубль торгаалды оонаган.

Төлөвирлиг ачы-дуза чедирилгези. Үр үе дүрүзүндө хөй хевирлерге төлөвирлиг ачы-дузаны баткан хандырылга бүдүрүлгелерин саны кызылган соода чоңа ачы-дуза көргүзөр рынок чорутуу катар тургустунуу эгелзэн. Амгы үеде Кызылда 7 муниципалитет, амгылар хандырылганын өчүзү ачы-ангы хевирлиг 26 бүдүрүлгези ажылдап турар. Хууда бизнес идеякелгил хөдөмү эгелзэн, алаанважылга байдалы тымгалган, ачы-дуза көргүзүрүңи ийи-бүрү хевирлери көстүп келген. Чонуну амгыдыраа хандырылганын хууда сайгарлыкчы ажыл негелдери алган.

Чоңа төлөвирлиг ачы-дуза көргүзүрү эгелзэн, 1999 чылда оон хөмчөөлү 75 млн. рубль четкен азы оон мурундагы чылдазыннан 1,6 млн. рубль хөй болган. Ийж-кеп септээрине, даараарына, хөп чуур черлерге, чуртталга-коммунал ажыл-агыйыга, өске-даа хевирлерге ачы-дуза көргүзүрү көвүдзэн.

Тыва Республиканың 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнүн федералдыг тускай сорулгалыг программанын "Дүргөн химикат ашталга" БУБ бүдүрүлгени эде кылырын төлөвирлиг ботандырырына 4 млн. рубльди үзүп берген. Ук төлөвирлиг ботандырыры соода, ачы-дуза чедирилгезини шынар экижир, хөмчөөлү улгалды, ортөзө чыгээр.

V. СОЦИАЛ АДЫР

Республика Чазанын Кызыл социал политика талазы-биле ажылды Тыва Республиканың Президентизинин Айтканында кирген чутула сорулгаларны шийтирээрине угулдуруп. Ол дөзүргө сая-хөө курлаавыры чедиппей турар үеде социал адырны бүдүрүлгелерин хөвээр арттыры, оларны рынок принциптерине угулдуруп, күрүне дузалычына адрес эзуаар көргүзүр, азырадык хөмөрдөн чайлаар, хамааталарын экономиктиг идеякелгил бедиринге байдалары тургузары, чер болганга, массаларын угаан-медерелеге "Ажылда-ла — дилди бээр сев" деп принципти билдирер-дир.

Чонуну күш-ажылының болгаш социал камгалалын айтырыларын талазы-биле методиктиг болгаш практиктиг дузаны хоорай организацияларына болгаш бүдүрүлгелерге доктаамал көргүзүп келген. Найысалдын бүдүрүлгелеринге болгаш албан черлеринге коллективтиг 28 керээлери бүрүткөн, экспертзаларын кылган, күш-ажылды организастап, ажыл шагып ажылдап турарына, коллективтиг керээлери күөсүдүн турарына хынаалдарын чоруткан. Кызылдын ажылдап турар хамааталарына 500 ажыг аас, бижимел сүмелери берген.

Көдээ черлерге болаарга, Кызылдын чонуну амгыдырал дөңгөү база ашка орулгалары бедик. Бир кижиге хамаарыштыр Кызылда айда алыр ортукмал шалың 1410,3 рубль, азы республикада ортукмал дөңгөүл 1,4 катал хөй бооп турар. Бюджет адырнын ажылдакчыларын шалың өрөсүн тутуулаан. Кызылдын социал хөгжүлдө департаментизинге болгаш өг-бүлөгө болгаш урулгара социал деткимче көргүзөр төлпөргө Чазактың талазында боттуг дузалычы болгаш деткимчени көргүзүп келген. Чижээ, үк черин компьютер техниказы-биле бүрүн хандырган, социал албанын ажылдакчыларына 4 семнар-чөвүл хуралды эрттирген. Москвада мергежил бедик курстарга 3 специалисти өрөдип чоруткан.

"Хоочунуар дугайында" Федералдыг Хоойлуу ботандырыры биле Кызылда күш-ажылды хоочуннарына база Ада-чурттуу Улуг дайынын ивалитеринге "Чедер", "Уш-Белди" курорттарга Дус-Хөлге шыташпай эмедир-биле 49 путевканы берген. Бу дөзүргө республикага үзүп берген бүтүп-төвкөлдүн 36,8 хуузу бооп турар. Ивалит 19 кижиге протез-ортопедия дузанын каткан, 34 садай-тергени берген, бөзүн дөзү компенсация чаргалдына 62 муң рубльди үзүп берген.

"Россиянын урулгари" деп айтыртылган сорулгалыг программа эзуаар Урулгарын болгаш элээдирин эмгелге-социал реабилитациянын хоорай төвү 96,4 муң рубль дөңгөүл сурдология төвү — 234,5 муң рубль түгө яны-бүрү модификацияны дыйнаар аппараттарын, чонуну социал хөгжүлдө төвү — 11,5 муң рубльге "Мильта" аппаратты болгаш "Глобус" тренажерин сатып алганар. "Иелер школы" деп программага дүштүр Кызыл хоорайнын ивалиттерин урулгари кыдыштары-биле Москва чоңунда "Кратово" санаторий-кадыкшылга комплексинин иелери-биле кады 18 уругун чоруткан. "Ава болгаш чаш төл" деп путевка-биле тус черин курорттарына 168 уругул дайындаган 1832 хоорайжыларга 209 муң рубль түгө материалдыг дузаны көргүскен, хоорайнын чедимес 377 өг-бүлө бүрүзүгө ийи тонна хөмүр-дашты аныгып берген.

Бүгү дөңгөүлүн бюджеттерине урулгар пособилерин төлээр талазы-биле тургустунган берге байдалды өрөсүн көрбүшөөн, Тыва Республиканың Чазан 1999 чылда ол сорулгалык Кызыл хоорайже 3,3 млн. рубльди чоруткан, өрө-ширени дуглаарын күсели-биле дуза кылдыр келген тараалдан 57 тонна далганы аныгып берген. Хөпчөк берген турарларга бидиршикчиңер эзуаар адрестерин барымдаалап, 1,9 млн. рубльди төлзөн.

Чурттакчы чоңуу ажил-биле хандырылганын айтыры Чазактың ажил-чорудулузын кол угулганчы-кынырнын бирээни болуп келген. Чурттакчы чоңуу ажил-биле хандырылганын Деткимче көргүзүрүңи программаны түзүп алдыган. Кижилери ажилга тургузарынын саны 8 хуу өскөн, ол дөзүргө 656 кижиле болуп турар. 594 кижиле чоктуу статусун алган. Ажыл чок хамааталарга хөй-инити ажылдарын организастаан, ажылдап турар дөзү 1,8 млн. рубль түгө пособилерин 6422 хамаатты берген, ажыл беркичлери болгаш ажил чок кижилер-биле дугуржулга эзуаар 624 муң рубль түгө пособилерге кириштир (аш-чем продуктулары, хөмүр-дүл, квартал хөдөзүн, коммунал ачы-дузалары болгаш харылаа ачы-дузалары) удур-дедир санажыгаларын ботандырган, ол чорук 1999 чылда ажылдап турары дөзү пособилерин төлээр талазы-биле өрө-ширени чок болдурар арганы берген. Ажыл чок кижилерин 395 урулгарына чаа чылдыг бедилектерин берген база чагы кыдыштылганын организастаан.

Социал камгалалдыг фондузуну Тыва Республикада регионал салбыры отчеттуг үеде хоорайжыларын социал камгалалдыг талазы-биле пособилер төлээрине 28 млн. рубльди чаргыдаан, 1998 чылдынга ону дөңгөүлгө, оон 32,5 хуу улуг болуп турар. Ажылдап турар кижилерге санаторий-курорт путевкаларын сатып алдырына чаргыдалар 1,9 млн. рубль болган болгаш 25 хуу улгаткан. Республиканын кыдыштылгала албан черлеринге урулгар дымштылганын организастаан.

Кызыл хоорайнын Пенсия фондузуну эргелелден 22,6 муң пенсиялер пенсияларын ап турар, республикада пенсия ап турарларын инити санынын 30 хуузу болуп турар, оон иштинде 5,5 муң кижиле ажылдап турар. Камгалалдыг дады-ырын төлөр турарларын учедунда 8852 кижиле бар, оларын 2917-зи ажил беркичлери, 5832-зи хуу сайгарлыкчылар, 103-ү араг ажил-агыйлар болуп турар. Отчеттуг үе дүрүзүндө Кызыл хоорай талазы-биле 149,3 млн. рубль кирген, оон иштинде камгалалдыг дады-ыры — 147,9 млн. рубль, өске-даа орулгалар — 1,4 млн. рубль болган. Күрүне пенсияларын, чагыс удаа бээр компенсацияларын 167,6 млн. рубль түгө төлээр кылдыр ажаландырган. Улуг назымлыг хуңуңде, Ивалиттер хуңуңде материалдыг дуза кылдыр 120,6 муң рубль түгө чагыс удаа бээр компенсациялар төлөгелерин натура төлөгө эзуаар чоруткан. Пенсиялар төлээр талазы-биле удур-

дөдир санажыгалар 252,5 муң рубль болган. Хоорайжыларга компенсация төлөгелзин кириштир доктааткан пенсиянын ортукмал хөмчөөлү 589,9 рубль болган, көдээде пенсиялерининде ол 14 рубль хөй болуп турар.

Орулгалар өзүп турар-даа, камгалалдыг дады-ырынын талазы-биле хуусааны эрттиркен төлөкчилерин саны угулдуп турар Кызыл хоорайда ол 86,5 млн. рубль азы республика талазы-биле өрөсүн 48 хуузу болуп турар. Камгалалдыг дады-ырынын талазы-биле хуусааны эрттиркен улуг өрөдиг черлер бо: "Красноярскэнерго" ажыл хевириня акционер нитилели — 27,5 млн. рубль, "Тувомунэнерго" бүдүрүлгө — 10,2, "Водокавал" бүдүрүлгө — 2,8, "Тыва агаар оруу" ажыл хевириня акционер нитилели — 4,7, "Пассажир АТБ" каттышкан бүдүрүлгө — 5,9, "Тыва алты" ажыл хевириня акционер нитилели — 1,2 млн. рубль өрөдиглер.

Тыва Республиканың Миграция албанында учетта албан хөжөр ужура таварышкан 200 кижиле азы 67 өг-бүлө бар, Кызыл хоорайда 188 кижиле азы 65 өг-бүлө чурттап турар. Кызыл хоорайда дөзү өг-бүлөгө 220 муң рубль түгө кварталы сатып берген, чедимес хандырылгалыг 25 өг-бүлөгө 19,3 муң рубль түгө материалдыг дузаны көргүскен. Дузалал ажил-агыйнын хөгжүлдөзүнүн чер участоктарын хоорай чаргыразы аныгып бээр дугайында айтыры шийтирелтирмейн артышсаан.

Республиканын чурттакчы чоңууңу үштүк бара хуузу чурттап турар Кызыл хоорайнын чурттакчыларын кыдыштын камгалалына Чазак доктаамал кичээгэйни салып турар. Хоорайнын девискээринде республиканын кыдыш камгалалыны кол албан черлери тургустунган, олар республика бюджетинде ашка-хөргөңгилери-биле сатып алдырган амгы үеде медицина дериг-херекселдери-биле хандырылган. Хоорайжыларын 70 хуузу олардан чылдына медицина дузанын ап турар, көдээде чурттакчыларынга дөңгөүлгө, олар тускайжыткан дузаны алыр эки аргалыг болуп турарлар.

Кызыл хоорайда тургустунган эмгелге албан черлерин амгы үеде диагностика херекселдери-биле дөңгөүлгө федералдыг бюджеттен айттылган программа эзуаар 13,6 млн. рубльди Чазак немей берген. Хоорайнын бюджетинде камгалалдыг муниципалитет беш албан черлеринге 15,5 млн. рубльди азы кады камгалалына аныгып берген ашка-хөргөңгилерин 8 хуузу чоруткан.

Чурттакчы чоңууңу кыдыштын анализин инити азырадыр көргүзүлгелерин угулдуруп турарын көргүзүп турар. Оон структуралык шийтээрине организанын, нерв системанын азырадыр, а ол ишкан бертик-бедиклер база хораванышкынаар колдап турар. Божуур назымлы хөргөңгилерин кыдыштын божуур мурунунда инити байдалынын баскыраа-биле амгыдыраа чурттаарын куду дөңгөүлгө харазындан сааттында азыраа база дуулу төл божуур чоруткар болуп турар. Сааттыг хөргөңгилерин үштүк ийяниң ханы четпес болуп турар, ол чорук чаа төрүтүгелерин кыдыштын багай салдарын чедирип турар. Мындай инити байдал четпес хандырылгалыг өг-бүлөгө социал деткимче көргүзөр талазы-биле хөмчөөлү кошкак ботандырып турарын дөзү түнели болуп. "Урулгарын сүт кундиз" муниципалитет эмгелге албан черинин ажилын дугайында айтыры ам-да шийтирелтирмейн турар.

Хоорайжыларда өскө болгаш рак азырадырында азыраа таварылгалар хөй болуп турар, оларын дараалаштыр алдыр, шийтеде эртен 1000 кижиге хамаарыштыр 43,3 база 41,6 болуп турар. Халдырылганы азырадыр турарларын саны (27 хууга) өскөн.

Сөөлүгү үш чылда дүргөн эмчи дузанын чалаарын саны элзэн өзгөжө-даа, Кызыл хоорайнын чурттакчы чоңууңу хөргөңгүлү дүргөн дуза дөңгөүлгө чорутуу Россиянын ортукмал дөңгөүлгө бедик болгаш 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 398,7 болуп турар. Чалгалар структуралык дөңгөүлгө берген болуп азырадыр 73,5 хуу, озал-ондакты таварылгалар 14 азыраа кижилерин болгаш сааттыг хөргөңгилерин сөөрткени 9 хуу болуп турар. Отчеттуг чылда озал-ондакты таварылгаларын дөңгөүлгө өскөн. Хоорайнын 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 52,1 таварылга болган.

Алкоголизмден болгаш наркоманиядан азыраа чорук кудулавайн турар. Алкоголизмден болгаш наркоманияда чыгыры эмгелдеринин инити санынын 80 хуузу Кызыл хоорайга чыгыры эмгелденген. Алкоголизмден хоочурап араан 5784 кижилер учетта турар, оларын 27 хуузу хөргөңгилер. Арагадан болгаш оон солукчуларында хораванышкында 79 кижиле өлгөн.

Эмгелге-профилактиктик албан черлеринин ажил-чорудулузына таарыштыр башкара база анализ кылдыр организаны, социал адырны өске-даа албаныры-биле оларнын дөңгөүлгө хөдөмүлгелерин чогу демографтыг байдалга тодаргай хайгарал болгаш салдыр чедирбей турар. Чонуну ала-чайгаар кызырылгыны бир-ле дугаар демделгелтирген.

Кады камгалалын бирги черинин муниципалитет албан черлеринин, тускайжыттылган эмгелге албан черлеринин четканын Кызыл хоорайга хөгжүдери, оларнын материалдык камгалалына хөргөңгилерин, ажилдавайн турар чурттакчы чоңууңу албан медицина камгалалына ашка-хөргөңгилерин аныгып бээр, эмгил сүдү эмгил турар урулгарын чегерилгезин айтырын таарыштырар эргежок чутула.

Албан медицина камгалалында Кызыл хоорайнын чурттакчыларын 49,8 хуузу хаара туттунган. Камгалалдыг подистерин 46,9 муң хамааталарга (чурттакчы чоңууңу 47,4 хуузу) берген. Албан медицина камгалалдыг фондузуну орулгалары эртен чылды-биле дөңгөүлгө, 64,9 хууза өскөн болгаш 21,6 млн. рубль болган, оон 14,9 млн. рубль хоорайнын девискээринде турар республика болгаш муниципалитет албан черлеринин шийткен. Медицина албан черлеринге сая-хөө дузаны 75 хууга улгаткан. Отчеттуг чылда эмгелге аарыг кижилер дөзү дазы эзуаар 7,6 млн. рубльди төлзөн.

Долгандыр турар хүрээлөлдү камгалары. Республикада Экология куркумо экология экспертизанын чурумун эзуаар ажил-агый чорудулузын объектилерин чартыр база тулар, бүдүрүлгө объектилерин туларынга чер участоктарын шийлир, лицензия ажил-чорудулузын, инвестиция программаларын болгаш өске-даа чүдүлгө талазы-биле 79 төлөвирлиг материалдарын көргөн.

"Долгандыр турар хүрээлөлдү камгалар дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузу сатып турарын талазы-биле 95 хынаалдан чоруткан, бойдус-камгалал хөмчөөлгө күөсүдүн турарын талазы-биле 87 бүдүрүлгө болгаш организацияны хынаан. Чер, суг камгалалын хоойлужулгаларын хандышкынын илереткен.

Хандышкынын чонуну хөвирлери бола бүдүрүлгө болгаш амгыдыраа аныгып каалкан артыкчыларын черже тоо бидардыр кайы хамаанчк сөөртүп кааны, агыл чыдар суугар болгаш ажилдадан үңгөн хоралыг химикаттар база минералдыг чедимчилдигелерин чери хирлендирип турары, объектилерин дугуржулга чокта болгаш экология экспертизаны эрттөөдө, тудул турары болуп.

"Транспорт аймаанын атмосфера агарын хирлендирип турар бүдүрүлгелерин өзгөжөлдү талазы-биле хөмчөөлгө дугайында" Тыва Республиканың Чазанын доктаалыга дүштүр "Арыг агаар" деп операцияны чоруткан. 10 автотранспорт бүдүрүлгезин хынаан. Хынаалдарын түнелени эзуаар айткыштарын бижиң, торгаалдары оонаган. 1999 чылда Кызыл хоорайга хамаарыштыр долгандыр турар хүрээлөлдү хирлендирген дөзү 525 муң рубль төлөгелер кирген.

"1998-2000 чылдарда республиканын чурттакчы чоңууңу экологоттү өрөдигелерин программанын дугайында" Тыва Республиканың Чазанын доктаалы күөсүдүн талазы-биле ажил уламчылаан, республикага чурттакчы чоңууңу экологоттү өрөдигелерин үзүк чок чорудар талазы-биле хөмчөөлгө комплексиңи мында тодараттылган. Республиканын экология төвү-биле кады эргелел болгаш бүдүрүлгө кадрларын өрөдигелерин талазы-биле ажил план эзуаар чорутууну турар, Күлүтүра болгаш кияма эмгелдерин албан черлеринин ажилдакчыларын семинары эрттирген, Кызыл хоорайнын үлетпүр бүдүрүлгелеринин, энергетика, тудуг ажилдак-

чыларын өрөдигелерин чоруткан. Хоорайнын школа назыны четпес өрөдигелге албан черлеринин кижизидикчилеринге семинары бир-ле дугаар эрттирген.

Оон-биле черелештир ап, турар хөмчөөлгө республикага экология байдалын чогуучуларын ам-даа ыракта четпес. Атмосфераны, хөмөрдөн болгаш суг хөмчөөлгө хирлендирип турар бүдүмелдер ам-даа улуг хөмчөөлгө уламчылавышаан. Бойдус камгалалын дугайында хоойлужулгаларын сагырына, долгандыр турар хүрээлөлдү камгалар талазы-биле хүлээп алдырган доктаалдарын күөсүдөзүнө контролду күштедирер, Кызыл хоорайнын болгаш оон оо талада микробионуңу волозоборуңу инити элзөөнүн тудуу, арылашкын тудуларын доозары эргежок чутула.

Кызыл хоорайга спортчу-массалыг болгаш күш-культура-кадыкшылыг хөмчөөлгө чорудар талазы-биле тодаргай ажил чоруттунган. Республика маргалааларын филиалдарын колдунда республика найысалында эрттирп турар, мында 2 стадион, спортчу 35 зал, кара алар 9 терлер, спортчу 36 шөл бар. Национал паркта 2 теннис залы туттунган, Кызыл хоорайда штатта 167 күш-культура ажилдакчылары ажилдап турар. 39 муң ажыл кижиле спортта хаара туттунган, массалыг разрядтарын 4879 спортчузу белеткеттинген. "Спорт" федералдыг спорт нитилелин муниципалитет бүдүрүлгези идеякелгил ажилдап турар, ол шывылгы күш-культура-кадыкшылга комплекстиг болгаш стадионуңу. Хөй-хөй организацияларын коллективтери хөмчөөлгө үдөзүнө спортчу залдарын, бассейни арендалап турар.

Хоорайга спортчу улуг чамдык маргалааларын эрттиргелзэн, анаа 5 муң ажыл кижиле киришкен. Теннис талазы-биле республиканың бирги чери дөзү маргалааларын эрттирген, анаа Красноярск, Шарыпово, Новосибирск, Абакан, Томск хоорайларын спортчулары киришкен.

Президенттин Кубогу дөзүл хөмчөөлгө маргалаалар, школачылар ортузунга "Президент маргалаалары", ийи дакпыр Олимпиад чемпиону И. Ярыгын дугайында сактышкына турсааткан Бугу-россиянын маргалаалары болгаш өске-даа маргалаалар дөзү ишкан республика хөмчөөлгө маргалааларын республика найысалына чылдын-а эрттирп турар.

Кызыл хоорайнын өрөдигелге адырына республиканың Чазанын ажил-чорудулузын инити өрөдигелге албан черлеринин четканын камгалап арттырыныче болгаш бижылгаварыче, чурттакчы чоңууңу инити өрөдигелге хөргөңгилерин хандырыныче, салым-чеганын урулгарын болгаш шенеле-инновацион ажилды четкирине угулган. Найысалда инити өрөдигелден 9 школыз, 3 школа-гимназия, элп-сайгарды хевириня 2 школыз, кижээки 2 школа, "Анык" өрөдигелге-бүдүрүлгө нитилели, Школадан дашкаар өрөдигелге төвү, школа назыны четпес урулгарын 29 албан чери ажилдап турар, мында 22565 урулгар база өрөңкчилер азы республиканың школарларын инити санынын 31 хуузу өрөңкчи база кижизиттинип турар.

Эрткен чыл-биле дөңгөүлгө, хоорайнын школарында медалистерин саны кудулаван. 624 доозукчудан школары алды медалы-биле 12 кижиле, мөңгүн медалы-биле 24 кижиле дооскан. Доозукчуларын 73 ажыл хуузу дөзү болгаш ортукмал тускай өрөдигелге черлеринде өрөдигелзин уламчылаан, 1998 чылдынга дөңгөүлгө, оон 2,1 хуу хөй болуп турар.

Өрөдигелге чылдын эгезинде хоорайга 782 калык-комплект ажиттырган, эртен чылдындан ол 36 хөй. Байдал мындг турда, хоорайнын школарынга ажил дыка артаан, кижээлдерин үш элзөгө чорудуп турар. Муруну микрорайонга болгаш хоорайнын оң талазына чаа школарын тудуулап айттыры чидип болуп артышсаан.

Урулгарын социал камгалалын талазы-биле хоорайнын инити өрөдигелге албан черлеринге аш-чем продуктуларын талазы-биле гуманитардыг дузаны 28, 2 тонна хөмчөөлгө көргүскөн, оон иштинде Урулгар бажынынын кижизиттир-кирчилерине 3,5 тоннаны аныгып берген. Инити өрөдигелге албан черлеринин башкыларына болгаш доозукчу өскүстөргө адрес эзуаар 28,9 муң рубль түгө материалдыг дузаны, оон иштинде 23,5 муң рубль түгө гуманитардыг дузага кириштир көргүскөн. Инити өрөдигелге албан черлеринин материалдык хөмчөөлгө баазанын бижылгаварына 40,9 муң рубльди чаргыдаан, ол сорулгалары угулган төлүктөн ашка-хөргөңгилерин 41,2 хуузу болуп турар. Өрөдигелге-методиктиг литератураны сатып алыр-биле 40 муң рубльди шийткен.

1999 чылда Кызыл хоорайнын өрөдигелге чаргыдаларын дөңгөүлгө чорутуу эртен чылдын-биле дөңгөүлгө, республикада өрөдигелге чаргыдаларын хөмчөөлгө 1,7 хууга кызылган. Республиканын өрөдигелге талазы-биле ол көргүзүп инити-биле 8,8 хууга кудулап турда, эртен чылдын-биле дөңгөүлгө, аш-чем продуктуларынга чаргыдалар 24,4 хууга көвүдзөн демделгелтирген.

Кызыл хоорайнын профессионал училищелеринде 2129 суртуул, оон иштинде 213 өскүстөр өрөңкчүлүк турар. 1251 доозукчуну иштинден 239 кижини Кызыл хоорайнын бүдүрүлгелерин ажылдары-биле чоруткан. Ортукмал тускай болгаш дөзү өрөдигелге черлеринче 210 доозукчу кирген, Чексектиг Күштерин хүрээленине 343 кижиле кирдиктен, күш-ажыла хостуу-биле тургустунуп алдыр эргени 439 суртуулга берген. Күш-ажыл рывонуңу негелдирерине дүштүр училищелерге өрөдигелден чаа мындай мергежилдер ажиткан: өрүлге-компьютер техниканын талазы-биле оператор, социал ажилдакчы, сарыкчы ажил-чорудулга, спорт талазы-биле тренер, чик хөп бижикчылары дөзү, оон-даа өске. ПУ-4 өрөдигелден үспей Курунверсеттин "Автомобиль транспорту" факультет-биле кады ажилдакчылары чорудуп турар.

Оон-биле кады өрөдигелге ямызы болгаш хоорай кылдын инити өрөдигелге албан черлеринин бюджетинин немелде кулавырларын болгаш ову долдурарын дөзүлгө дилеп тыбар дөзү кошкак ажилдаан, хоорайнын башкылар коллективтеринде болуп турар чорудулуларын көздүр-ле хайгарал кербейн, өрөдигелге системанын мөөнөттөн берген айттырлар талазы-биле шийтирлерин чогуур үезинде хүлээп албаан, урулгарын шынарлыг билгил чедип алыр констатцияда магалдын эргезин хандырылгалы өрөдигелге ажилдакчыларын удуранынын акциянын чорудуруна чедирген.

Хоорайнын өрөдигелге адырында Тыва Республиканың Чазанын болгаш Кызыл хоорай чаргыразын бир деминг шийтирлерин негеп турар айттырлар хөвээр артышсаан. Хамыктын мурунунда ол айттырлар дөзүргө бюджеттер аразында харылааларын сайзырагандыгынын, анык специалистерин социал камгалалын айттырлар-дыр. Хоорай чаргыразы болгаш өрөдигелге кылдын сая-хөө-ажыл-агый чурумунуң каржы хандышкынын чылдыр талазы-биле ажилды келергил куду денелде чорудуп турар, аш-чем продуктуларын салып алыр-биле школа назыны четпез урулгарын өрөдигелге черлеринде тендерлиг салгылашкынын чоруттайн турар, аш-чемини шынарлыг бадыткаан сертификаттар чок, хоорайнын өрөдигелден эргелеш-башкыларын норматив-эрге-хоойлуугу баазанын тургузар талазы-биле ажилды кончүк багай денелде тургускаан, ол чорук башкыларын социал байдалын чогуучуларынга деткимче бербейн турар.

Эртемни хөгжүлдөзүнө болгаш дөзү школарын база дөзү өрөдигелге соода колдорун бөлөкчөмчө Чазак кичээгэйни салып турар, "Тыва Республиканын эртемнин болгаш эртем-техниктиг политика дугайында" хүлээп алдырган Хоойлу Тыва Республиканын күрүне эрге-чаргыра организаторы Кызыл хоорайда мөөнөттөнген эртем организацияларын аразында харылааларын башкылар таарыштырар арганы берип турар, а ол ишкан республика бюджетинден эртемни 1,5 хуу хөмчөөлгө акшаландырын баш бурунгаар көрүп турар.

1999 чылда 4 кандидат база 1 доктор диссертацияны камгалаттылган. Кызыл хоорайда эртем талазы-биле республиканын эки кези чурттап база ажилдап турар, инити-биле 13 доктор болгаш эртемнерин 160 кандидатты бар. Диссертациялар камгалаары-биле холбашкан чарыг-

далдарын төлээрине 74,6 муң рубльди аныгып берген. "Төп Азия XXI векте болгаш оон чайгыш чок хөгжүлдөзү" деп делегация чачыл болган VI Убсанур симпозиумун эрттирген, анаа Москвадан, Моолдуд болгаш Кыдаттын кол эртемленери киришкен.

1999 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның ажылының дугайында

ОТЧЕТ

(Тончүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арныннарда).

рубль түгө 626 кижини торган. 20 тонна спирт болгаш 5 мул литр арага продукцияны хураган. "Вихрь-Антитеррор" деп операциянын үзүндө 27 санын соок чепсекти, 122 окчезекти, 5 санын боо-чепсекти хураган. Хоорайның школаларына орук шимчээшкенин айыл чок чорунун талазы-биле 248 лекция-беседаны чоруткан, солуннарга 80 чүдүлү парлаан.

Ол болгаш өске-даа кемчелер хөй-ниити черлеринге корум-чуруму чогулдулар арганы берген. Өлүм-чидимин авариялар кылдыр чорук 15 хуу кызырлаган. Россиянын составына Тыванын каттыгы киргенни 55 чылыны байырдалыны, "Наадым-99"-тун болгаш өске-даа массалыг улуг кемчелерини хүннеряе хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалы хандырынган, ол үелерде республиканы Иштики черектер яамызында 2 мул ажылдакчылары ажылдаан.

Хоорайның рыноктарына үндүрүп хоойлужулгазынын 216 хажыдышкынын илереткен. Сайгарлыкчыларын үндүрүпү чедир төлөвониниң түдү 21 мул 701 рубль болган. Хавырган эт-хоренгини сайгарганында өүшүде төлөттинмезин үндүрүпү дугаарынын күсели-биле янзы-бүрү денөөлдериниң бюджеттеринче 755 мул рубль кирген, 4412 мул рубль түгө акша хөргөткелерини туду хураган.

Оон-биле чергелештир, алдыны турар кемчелер турза-даа, кем-херек үлгедилериниң өздүдөи доктааттынмаан. Эрткен чылын республика найысылалына 2662 кеминг херек бүртүктеткен, 1998 чылдыңга денээрже оон 9 хуу хөй болуп турган. Өлүрүшкүнү саны 37 хуу калдыкылга салгышты-биле аар хора чедиринкинери — 39,3 хуу, үптээшкн — 66 хуу дээрбедел 2 катап көвүдэн. Өске кижиниң эт-хоренгини оорлаар чорук 49 хуу өскөн.

Барымдааларыг хыналдаларын түнөөлүндө үндүрүп хоойлужулгазынын 75 хажыдышкынын илереткен оларын 45-и улуг база онза улуг кемчээлди болган, оларын когаралы 28,5 млн. рубль болган. Үндүрүп контролдон дашкаар юридикти эргелиг болгаш ангы-ангы 27 кижни ажалдап турган, олар саң-хөө-ажыл-агай чорудулгазын боттандырып турганнар. Үндүрүп төлөөвониниң эт-хоренгиниң 13,8 млн. рубль түгө акша-хөргөткелерин — 970 мул рубльге илередип тыпканнар.

Кызыл хоорайның даштыкы экономиктиг операцияларын чорудуп турар бүдүрүлгелеринге 1938 доллар (АКШ) түгө валюта орулгазын шилчээткен бартер дугуржулга өзугаар 151698 долларын (АКШ) кийренин хандырып шыдаваан талазы-биле хажыдышкынар бары илереттинген. Ол дугайлар талазы-биле кайыл дүрүмненин хажыткавынын фактыларда 13 херекти кийрген, 2 млн. 43 мул рубль түгө торгоалды оонаган. Даштык бүдүрүлгениң автомашаларын меге документтер-биле болгаш кайыл дамчыштыр бүртүкел эртпезин автомашаларын четка тургузарынын кезеңде кайлы хоойлужулгазынын үрээни дээш 5 херекти кийрген. Кыдат Улус Республиканың болгаш Киргизиянын

хамаатыларынын Кыдатче сыны мыйзын ужур-дүрүм барымдаалайын сөөртүп аппарат чыткан ийи фактыны туткан. Отчеттүг үеде каалынын 203 чүк декларацияларын белеткээ, даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганы боттандырып турар 40 киржикчини бүртүкээ, сөөртүп эккелгени протехниктиг продукцияны садыглаарынын дүрүмненин хажытканы дээш 7 хамаатыга административтиг кемчегин көргүскөн.

Кызыл хоорайда тургустуруп турар байдалды өөренип көрбүшөө, эрге-хоойлу камгалаар органнар экономика адырында кеминг херектер, арага продукциянын, наркотиктерни хоойлу-дүрүм барымдаалайын садып-саарар чорук, организастынган кеминг херектер-биле демисежир дээш, үндүрүп болгаш каалы хоойлужулгаларынын хажыдыкчыларын улам идеялиги илередип тывар дээш ажылды күштелдирер ужурлуг.

1999 чылда Кызыл хоорайга бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан чурттакчы чоңу камгалаарынын айтырылгыныче кичээлге салдынып турар. Үер болурунун мурнунда эргежок чугула сагындырылыг ажалдарын чоруткан, материал-техниктиг болгаш саң-хөөнү курлавырларын тургускан.

Хоорайның девискээринге онза ийи байдал бүртүктеттинген, Улуг шуурганнын түнөөлүндө 23 кижни каражалаан, оларын 7-зин эмнелгеге чыттырган, 1 кижни өлгөн. Кыска хуусааларда хоорайның амьдыралын хандыраар чугула бүгү-ле объектилер катап тургустунган. Ровенская кудумчузуна 14 дугаар чуртталга бажынынга өрт болганында 26 кижни чурттаар чер чок артакан, материалдыг когарал 63,0 мул рубль болган. Бажынын чурттакчыларына республиканың Чазаның курлавыр фондусунун күсели-биле материалдыг дузаы төлөө.

Республиканың Чаза 1999-2000 чылдарын күсүк-кышкы үелеринде хоорайның амьдырал-хандырылганынын объектилериниң үзүктелешкн чок ажалдарына белеткедди хандырган болгаш доктаамал ажалдап турар чазак комиссиянын дамчыштыр оларын ажылы хуунун-не коитрольдап турар.

2000 чылда айымдыг бүдүрүлгө объектилерин ажылдап кирип турда, оон хора чедиринден чурттакчы чоңу камгаладылга системаны камгаладылга компанияларын сайзырагыйжылар талазы-биле ажылды уламчылаар, онза байдалдар дүрген белеткенеринге материалдыг болгаш саң-хөө чүдүлдерини курлавырларын тургузар, онза байдалдарда хөдөлүрүнге улуртук составтын белеткелни база чурттакчы чоңу шылды байдалдарга өөредирин хандыраар, хоорайнын камгала албанын тургузарына нормативтиг-эрге-хоойлууд баазаны тургузар ужурлуг.

ТҮННӨЛ

1999 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның ажылынын түнөөлдерин үнөөл көрбүшөөн,

дараазында түнөөлдерин үндүрүп болур:

1. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле бодунуң ажил-чорудулгазына республиканың Чаза республиканың найысылалы — Кызыл хоорайның экономиктиг күчү-шылдын быжыгласарынын айтырылгынын шийтирилээринче, амьдырал-хандырылганынын база адырларынын бүдүрүлгелериниң үзүктелешкн чок ажалдарын хандыраарынче, социал адырын албан чөрлөрүнүн ажыл-дараанын улуг кичээлге ийи салыр.

2. 1998 чылда Чазактын Отчөдүн чугаалайып турда, Кызыл хоорайнын чурттакчыларынын чугаалааны шүтүмчүлөрдүн чайладырыныче улганган кемчелерин республиканың Чаза күүсөдип келген. Кол кичээлге ийи экономиканы боттук секторун сайзырагыйжыларынче болгаш саң-хөө айтырылгынын шийтирилээринче улгандырган турган.

3. Саң-хөө кризисин алып эртөр, ажил төлөвониниң талазы-биле өрө-ширени эвээжөдир талазы-биле кемчелерин ап чоруткан. Республика бюджетинде Кызыл хоорай бюджетинде шилчидилгелер үлүү бедээ.

4. 1999 чылда хоорайның экономиказын хөгжүдериңе ажыктыг бурунгаарлашкынын барымдаалап, Үлөтүр бүдүрүшкүнүнүң ниити хөмчөли 3,9 хууга улгаткан, бүдүрүшкүнүң өздүдөин 12 үлөтүр бүдүрүлгө чедип алган, чурттаар оран-саваны ажылдап кириерини хөмчөөлдөрү элээн өскөн, чоңуң хөргөл барамнарын бүдүрөриниң хөмчөли улгаткан. Одолго-энергетиктиг комплекстин бүдүрүлгелери чогулчалыг ажылдаан.

5. Хоорайның социал адырын объектилерин, ниити республиканың-биле бир дөмей, бюджет акша-хөргөткелериниң кончуг чедишпес байдалдарында ажалдап, адыр арзалык болган. Чоңа адрес өзүгар социал дөткөмиче чоруттунган. Амьдырал дөңөөлиниң көргүзүлгелерин болур-чогуур өзүлдөң чедип алдыган. Нормативтиг ажил төлөвонин, пенсияларын ортук хөмчөли улгаткан.

6. Арага продукциянын ужур-дүрүм чок садып-сайгарар чорук-биле демиселди, хөй-ниитиниң корум-чурум камгаланын быжыгласарынын база оон хандырыларын айтырылгыныче онза кичээлге салдыган. Хөй-ниити чөрлөрүнө назы чөптөстөрүн кеминг херектер үлгөдир чоруктарынын саны, өлүм-чидиминг аварияларын саны кызырлаган. Ыччалажок ук адырда байдал ам-даа нарын болуп артышмаан.

7. Хоорайның хөгжүлдөинде эки бурунгаарлашкынын бар-даа болза, байдал бөдүүн эвөс болуп уламчылавышмаан. Камдык үлөтүр бүдүрүлгелери

Ажылда

ХАРЫЛЗААНЫҢ БИЗНЕС-ТӨВҮ

Улуг-Хем кожуунда электри харылзааның европа стандартына дүжүр харылзааның бизнес-төвү бо чылдың февраль 17-де ачиттыган. Тыва Республиканың Чазак Баштынынын ораалчызы Валентина Николова, "Тыва харылзаа информунуң" начальниги Дмитрий Донгак, кожуун чыгырманың даргазы Виктор Пюрюна, харылзаа шүтүмүнүн хоочуну Анатолий Богачук ажыдышкынын торгу жожазын байырлыг байдалга кескен.

Ук болушкунун херечилери шагаан-аргыжылар, республиканын кожуунарында келген электриниң харылзаа белдириниң ажалдакчылары анаа өөрүшкүзүн илереткен.

Массалыг информация чепсектериниң төлөөлөрүнче Чазак Баштынынын ораалчызы В. П. Николаева мындыг тайылбыр берди:

— Тыва Республиканың Чаза бо төптү тудуп, кылды белеткээринге оон ажалдандырышкынын арга-хевирлерин доктаамал чорудуп

келген. Хава шывылары, дээвиринге ажылдаар материалды Новосибирскиден сөөртүп эккелген. Дээвир шывы дээрже хөрей продукция-дыр. Бизнес-төптүң дериг-херекселдеринге чогулчалыг температураны тударынын байдалын тургузарынын кемчелери алдыган. Ниити чылдылга өскерлиш дээр болза, оон орун солуп турар тускай болж ажилды бээр. Электри-биле хандырылга база ол дег чижеткиг. Республиканын, кожууннарның харылзаа бүдүрүлгелеринде ус-шевер-

лери даштыкы специалисттерден чыдып калбас белеткедди бо топ херечилер турар.

Ажылдагы чачыгып ийгер ужурлуг чаа төптү тудуп кылганарынын бирээзи Кызылда телеграф начальниги Владимир Бархатцев мында дээн:

— Дериг-херекселдериниң бирээзи болза, факс, Россиянын, даштыкынын кайы-даа булуңу-биле оон-биле достук чугаалайып болур. Үнүң динвалыры чанында чүвө-биле шуут дөмей. Сенче харылзаа кылган абонентиниң үнү факска шыгжатынын артар. Чүү дээн эвөс дээш, информациянын билип алгаш, кайы-даа үеде херек кижиле харылзаа арга бар.

Херек эмгелени долдуруп белеткээринге, ову дептерештир көктээринге брошюратор

хереклекче дузаын кадар. Адаа херелгээр көктөлөр четче-долу болза, хонукта чеже-даа ном-дептерин көктөп болур.

Топ ажиттынарга, хереклекчир моон мурунда бергени чагылгары ал эгелде. Баштайгы чачыкчылар болза, Татьяна Хертек, Владимир Иванов, Иван Делгер-оол, Николай Монгуш, өскелер-даа чаа төптү эпитинге, аяннынга мага ханганын демделеп турду.

— Хөй шак-үе үндүрүп, нерв үрээриниң орунуга, бизнес-төптү ажылдаарга, кеделин көрөм. Өртөктер база ажырбас-тыр. Бракта ажил-төбле харылзаагың чадап кааш, чамдыкка кижни хондур удувайы баргылаар болгай. Ам-а амырадыс — деп, олар магадалдылар.

Арапчор ОКСУР.

Конкурс

"БОЙДУСКА

ХАНЫ БНАКШЫЛ"

деп ук конкурс уламчылап турар. Эрткен чылын чарлааны-биле алырга, 1999 чылдың декабрь айның 25-те конкурстун түнөөлүн үндүрер ужурлук турган. Конкурсстун жюри кежигүннери сүмөлешке, мындыг түнөөлге келген: чылдың 5-те — Долгандыр турар хүрээлелдин делегей хүнүңе таварыштыр түнөөлди үндүрер Хүндүлүг номчукчу! Силерге дыңадырыс болза, конкурстун шаңналарды мындыг:

Солуннар редакцияларына, радиотеле-студиялар аразына

- 1-ги чер дээш — 700 рубль.
- 2-ги чер дээш 500 рубль.
- 3-кү чер дээш 400 рубль.

Хуу авторлар аразына:

- 1-ги чер дээш 400 рубль.
- 2-ги чер дээш 350 рубль.
- 3-кү чер дээш 300 рубль.

Конкурстан дашкаар солун, онзагай үеңиң негелдезинге дүшкөөн материалдарны бижээр авторларны тускай шаңналдар манап турар.

Хүндүлүг номчукчу! Бистин конкурсузувуска идеякелги киржиринери күзөдвис.

"Экоконкурска" деп каан эгели материалдарыны республиканың "Шын", "Тувинская правда" солуннарже, Курүвениң радиотелекомпаниязынын студияларыне база ТР-нин Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитетиниң чанында үнүп турар "Бойдустуң кий-гызы" солунче бижиринери диледвис.

Адреси: 667009, Кызыл хоорай, Москвская, 2. Госкомэкологии РТ.

ТР-нин Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитеди.

"ШЫН" СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим болгаш хүндүлүг киживис, курлавырда полковник Артем Спюрютевич Борбак-оолдун мөчөөн-биле холбайштыр бистин ханы кажыдалысты үлөп, материалды болгаш моральды дөткөмиче көргүскени дээш РФ-тин Айыл чок чорунун федералдыг албанын Тыва Республикада Эргелениге, Тыва Республиканың Президентинге болгаш Чазаны, Иштики херектер яамызына, Үндүрүп полициязынын департаментинге, еднуктервиске болгаш эш-өөрүске четтиргенисти илереттинис.

Кадайы, чок төрөлдери.

Өвүр кожуун чыгаргызы, кожуунун тус чер Төлөөкчилериниң хуралы күш-ажылды болгаш партияны хоочуну Мигир-оол Дамдынович МОНГУШ

мөчөөн-биле холбайштыр оон ө-бүдөзинге, төрөлдериңе, чок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Хүндүлүг Владимир Салцакович!

Бай-Тайга кожуунун чыгарга даргазын бекит албан-дужаалына сонгутканыңар-биле изни байыр чедирин чөпшөөр көрүңер!

Канды даа харысалгалыг ажылды бүзүрөп болур идеялди кижни деп Силерни үнөлөп, билиг-мергежилдинерни эки билди бис. Ынчангаш чон Силерге салым-чолун бүзүрөөн Ол бүзүрөлдү шындап шыдаар-даа Силер!

Бергелер турза-даа, Силерни моон-даа сонгаар Бай-Тайга кожуунун социал-экономиктиг чарыгалгазынын улуг улуг сорулгаларын чедикшиңниң күсөдип шыдаарыңарга бүзүрөп турар мен. Бо ажыл-үлгөле улуг улуг чедикшиңнерни күзөвүшөөн, бүгү-ле эгелээшкнинең кежик-чолдуг болуш деп йөрээдим

Силерге чагай калдыкылды, өг-бүлөңерге аас-кежикти күзөдим!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

В. ПУТИН - ИРКУТКИДЕ

Россиянын Сибирь девискээриниң он тос республикаларын, крайларын, областтарын, национал округтарын каттыштыр турар "Сибирь дугуржулга" ассоциациянын Чөвүлөп хуралы дүүн, февраль 18-те Иркутск хоорайда эгелээн. Адаа янш, газ үлөтүрү хөгжүдериңе, россия-моол күрүне кызыгарын камгалаарын экижиринге хамаарышкан болгаш

Бистин корр.

Кызыгаар айтырымы

КЫЛЫП ТУРДА-ЛА...

Кызыгаар айтырылгы Президент Ш. Д. Ооржактың кичээлге ийи үнөп келгени чон билди. Ынчалза-даа январь 31-де Дээди Хуралга эрткен хуралга спикер Ш. В. Кара-оол кызыгаарды тургустуруп келген байдалга республиканын дээди улуртулгазын буруулап, Ш. Д. Ооржактын болгаш республиканың өске-даа улуртулчуларын шудургу ажалдары күзөңчиг дээш. Болудан харысалганы чылдап, кидымындал шүтүмчүлөкчү болуру чик болбайн аан.

Федералдыг кызыгаар албанын директору К. Тоцки-биле Ш. Д. Ооржак Москва каш-даа катап ужурашты. Тыванын кызыгаарында байдалын талазы-биле айтырылгынын дарый шийтирилээринге хамаарыштыр чугаалажылгаларын чорудуп турган Оон түнөөлүндө эрткен чылдын ноябрь 29-та ол бодунун бирги ораалчызы Н. С. Резниченко Тываже чоруткан, бо чоокта чаа ора-

Бистин корр.

ШАЛЫҢ ӨЗЕР

ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржак февраль 15-те боюнч ажалдакчыларынын 2000 чылдын январь айның шалың өрелерин төлөөрүнүн талазы-биле протоколга ат салган. Трансферт-биле келген 59945 мул рубльдин кырынга, эрткен чылдың декабрь айда алган чөвүнүн артын 12278 мул рубль немээш, оон 58050 мул рубльди үзүп берген. 2000 чылда республика бюджетинге дүшүрүп, бюджет ажалдакчыларынын шалынын бо чылдын январь 1-ден эгелеп, ажил төлөвониниң эң адаккы хөмчөли 110 рубльге дүшүрүп санаан, өскээр чугаалаарга, 1,5 катап өскөн.

Январь айның шалыны-биле чергелештир Ак-Довураткын, Бай-Тайга, Чаа-Хөл болгаш Чеди-Хөл кожууннарны бюджет ажалдакчыларынын декабрь айның шалың өрөзүн төлөөринге 468 мул рубльди тускайлап берген. Чүгө шалын төлөөринден ангыда, 6818 мул рубльди 2000 чылдын январь айның уруглар пособезин төлөөринге көрдүгөн. Социал адырын албан черлеринде өл болгаш аш-чөм садып алырныга 2 мул рубльди, өскүс уругларга 1999 чылдың июль айның пособезин төлөп бээринге 1470 мул рубльди үндүрүп берген.

ЭЛЕГЕСТИН ЭРЭС ОГЛУ

чедир күсөдир турганнар.

Ровно хоорай дээш болган калдыг-дошкун тулчушкунга алышкыларын бирээзи — Аймыжы өлүрткен, а Седип-оол солагай будуча ар балыглаткан. Госпитальда ур хуусаалыг эмнедип чыдырда, өөрү эки турачылар төрөөн ынак Тывазынча чаа берген. Хара чуртка чааскаан артып каарга, сагышка дыкала берге болган. Экирий бергеш: "Мен тыва кижни мен, мени чуртумдува хандыраар" деп госпитальда командирлерден дилээ. Олары: "Тыва ССР-де каттышкан. Сен ам совет солдат сен" дээш, ову фронтунга катап чорудупкан.

Седип-оол Часыгбаевиничин барган кезээ дескен немецтерни ызырты сүрбүшөөн, Польшанын төвү Варшава хоорайны таварты бурунгаарлап олурган. Бир тулчушкунга Седип-оол иштинче ар балыглаткан. Экирий бергеш, база-ла кезээңче эеп келген. Оон-биле орустардан ангыда, украин, мордов, узбек-даа оолдар дайылдап турган.

Эрген МОНГУШ.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красномейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чаза болгаш "Шын" солун редакциязынын коллективни.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВЫ:
Алдын-хем Монгуш, Урана Базыр-оол, Чинисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек, Каң-оол Сант.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунун ораалчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Нийтилер-политиктиг кидысы — 3-39-15
Медээлер албаны — 3-34-98;
Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неведяда үш катап үнер. Хөмчөзүл 2 парлалма ама. Тиражи 4641. Чалыг 19.

АГАР САНЫБЫС: К 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парламага болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазынын чорудулгазына контроль болгаш бүртүкелиниң Тыва девискээр эргеленине бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары—Т 00007.

Солунда парламенттинг материалдарын авторларын бодалдар редакциянын туружу-биле дүшпөй барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.